

1. ДӘСТҮР МЕН ӘДЕТ-ҒҰРЫШТАР КЕЗ КЕЛГЕН ҰЛТТЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

1. 1. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып, мәдениет

Мәдениет дін сияқты қоғамдық өмірдің маңызды саласын қамтымайтын болса, толық емес болады. Егер мәдениетті осы әлемде адамның өмір сүруінің тәсілі ретінде қарастырсақ, онда бұл жағдайда дін - дүниеде мазмұндылық пен тұрақтылықты көрсететін күш. Шын мәнінде, адамның кемелденуі туралы қанша айтатын болсақ та, оның барлық мәні қарама-қайшылықтарға толы: өмір мен өлім, әлсіздік пен руханият, өзін сүю мен альтруизм, борыш пен рахат, қирату мен жасампаздық және т. б. Мамандар белгілі бір мәдени тұтастықтың бір бөлігін білдіретін "халықтық діндерді" және тек бір этномәдениетке байланыстырылмаған әмбебап діндерді ажыратады.

Діннің басты рөлі - адамның өзара қарым-қатынасын белгілі бір тәртіпке келтіру; адамдарды оның құдіреттілігі мен қасиетті болуына сендіру. Бұл аспектіде дін мәдениеттің бастапқы қайнар көзіне және оның күшін қорғауға жатады. Жабайы наным-сенімдер мен эгоизмге тосқауыл қою керек болды. Мұндай шектеу жеке тұлға үшін күшті (қолдаушы немесе жазалаушы) құрушы алдында бас июге мәжбүр етті. Оның алдындағы қорқыныш немесе қолдауына үміт қоғамда дәстүрлі, қасиетті, символдық әдет-ғұрып жүйесін қалыптастырды. Бұл аспектіде діннің салттық қызметі үлкен маңызға ие.

Дәстүр – (лат. Traditio - беру) - тарихи қалыптасқан және ұрпақтан ұрпаққа берілетін әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, мінез-құлық нормалары талғамдар және т. б. Дәстүр материалдық және рухани мәдени құндылықтардың барлық жиынтығын қамтиды және қоғамда ұзақ уақыт бойы сақталатын әлеуметтік-мәдени мұра элементтерінен көрінеді.

Дәстүр – бұл әлеуметтік стереотиптерде көрініс тапқан тарихи қалыптасқан топтық тәжірибе. Бұл ұғымды жеке шығармашылық қызметті ұсынатын өнерден ажырату қажет. Дәстүр арқылы индивидуумдардың белгілі бір ұжымы мұрагерлік бойынша өзін-өзі дамыту және өмір сүру үшін қажетті білімді береді. Яғни, бұл терминді ұжымдық коммуникацияның белгілі бір тетігі ретінде түсіндіруге болады. Мамандар дәстүрлердің негізгі түрлерін атап көрсетеді: халықтық (этникалық), әлеуметтік, ұлттық, діни және мәдени.

Барлығына белгілі "дәстүр" сөзі көпшілік үшін түсінікті мағынаға ие. Егер сөзбе-сөз аударма туралы айтатын болсақ, латын тілінде термин "беру" дегенді білдіреді. Бастапқыда "дәстүр" ұғымы тек әдептік мағынада қолданылған және әрекетті білдірген. Ежелгі римдіктер оны біреуге материалдық зат беруге немесе қызын тұрмысқа беруге тура келген жағдайда қолданды. Нәтижесінде материалдық заттар екінші жоспарға алынып, берілетін біліктер мен дағдыларды ығыстырды. Осылайша, "дәстүр" сөзінің мағынасы, оның семантикалық жағы, осы ұғымға жеткізуге болатын нәрседен негізгі айырмашылықты көрсетеді.

Дәстүр – бұл белгілі бір адамға ғана тиесілі емес, өйткені ол сырттан берілген. Ал әдет-ғұрыптарды дәл

ұстану көптеген адамдарды жағдайды өз бетінше ұғыну және шешім қабылдау қажеттігінен арылтады.

Дәстүрлер мен социум. Әрбір жаңа ұрпақ дәстүрлі үлгілердің жиынтығын толық қарамағына ала отырып, оларды дайын түрде қабылдамайды және сіңірмейді, ол оларды түсіндіруін өз бетінше жүзеге асырады. Қоғам өзінің болашағын ғана емес, өткенді де таңдайтыны анық. Әлеуметтік топтар мен қоғамды тұтастай алғанда, әлеуметтік мұраның бір элементтерін таңдап, бір мезгілде басқаларын қабылдамайды. Сондықтан әлеуметтік дәстүрлер оң және теріс болуы мүмкін.

Ұлттық мұра. Жалпы дәстүр-бұл бір буында пайда болатын және ұзақ уақыт бойы сақталып, ата-бабаларымыздан ұрпақтарға берілетін мәдениет элементі. Бұл қандай да бір нормалар, тәртіп ережелері, әдет-ғұрыптар, міндетті рәсімдер. Осы терминмен бірге "мұра" сөзінің анықтамасын қарастыра отырып, ұғымдар бірдей деп айтуға болады. Егер ұлттық салт-дәстүрлер туралы айтатын болсақ, онда бұл барлық жерде көрініс беретін ережелер. Бұл тек киімге, стильге және жалпы мінез-құлыққа қатысты емес, олар адамдардың психологиясында бар қозғалыстарда, іс-қимылдарда және басқа да элементтерден де көрінеді. Мұндай ұғымдар мен көріністер адам үшін өте маңызды, өйткені олар "өзі" және "бөтен" шектерін айқындай алатын адамда бейсаналық механизмді іске қосуға қабілетті.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің дiңгегi, ұлттың тарихи өзiндiк санасының өзегi, көшпендiлiк құбылысы, философия мен ғылыми әдiснамадағы басы ашылмаған "ақтаңдақтардың" бiрi. Басқаша айтқанда, отбасылық тұрмыста, қарым-қатынаста, мінез-құлықта болады.

Дәстүрдің өзіндік сипаттамалары бар, атап айтқанда жоғары тұрақтылық, сабақтастық және стереотиптілік. Қоғамдық құбылыстардың реттеушісі болып табылатын ұзақ мерзімді фактормен сипатталады.

Мәдени дәстүрлерге қазіргі көзқарас.

Көптеген елдердің дәстүрлерінің алуан түрлілігі кейде таң қалдырады. Белгілі бір халық үшін әдеттегі өмір нормасы болып табылатыны, басқа елде жиі жеке қорлау ретінде қабылдануы мүмкін. Дәстүр - әлемнің түрлі елдерінің мәдениеттерінің негізін қалаушы заттардың бірі деп айтуға болады. Сондықтан, егер сіз экзотикалық елде демалуды ойласаңыз, оның салт-дәстүрлерімен алдын ала танысуыңыз керек. Мысалы, Түркияда маңызды дәстүрлердің бірі - үйге кірерде және ғибадатханаға кірерде аяқ киімді шешу қажеттілігі. Бірде-бір жағдайда шай ішуді ұсынудан бас тартуға болмайды, бұл қорлау ретінде қабылдануы мүмкін.

Мәдени дәстүрлер - бұл тек этикет ережелерінің жиынтығы ғана емес, бұл белгілі бір елдің тарихының тереңдігін көрсетуге бағытталған белгілі бір мағыналы ағым, бұл ғасырлар бойы қалыптасқан, ұрпақтан ұрпаққа оның тұрғындарының бірегей ментальдығын қолдау және анықтау үшін берілетін құндылықтар. Мысалы: буддизм таралған елдер адамның басына жанасу қолайсыз деп санайды, себебі онда адамның жаны өмір сүреді. Өкінішке орай, көптеген елдерде дәстүрлі әдет-ғұрыптар сәннен шығып, технологиялық прогреске байланысты өз құндылығын жоғалтты. Өз мәдениетін сақтауға деген қызығушылық әлемнің бірде-бір бұрышында өзінің өзектілігін жоғалтпауы керек.

2. Діни дәстүрлер

Дін өз дәстүрлеріне ие және бұл оны рухани және мәдени қазына етеді. Діни дәстүрлер Құдайларға (Құдайға) табынудың тұрақты формалары мен тәсілдерінің жиынтығы болып табылады. Жер бетіндегі әрбір дін өз дәстүрлерін ұқыпты сақтап, барынша қолдайды, бірақ көбінесе әрбір дінде бірнеше дәстүрлер бар, мысалы: православие, католицизм, протестантизм – христиандықта, шииттер мен сунниттер – исламда, махаяна мен хинаяна – буддизмде. Шығыс діни дәстүрлері денемен де, санамен де белгілі бір жұмыс техникасын қолданады, ол ағартушылыққа, яғни адам санасының аса жоғары жағдайын алуға бағытталған. Христиан діни дәстүрлері шіркеуге бару, дұға, уағыздау және діни мерекелерді құрметтеуді қамтиды. Ең танымал мерекелер Пасха, Рождество, Крещение, Троица, Вознесение, Благовещение. Сондай-ақ, сандық технологиялар ғасырында адамдар олардың ата-бабалары сияқты нәпсіқұмарлық емес болғандықтан, барлық дәстүрлер сақталмайды. Қазір мерекелік дастархан басында аздаған адамдар егін немесе жаңбыр сұрайды. Тек мереке бүкіл отбасымен жиналудың тағы бір себебі болды. Өткенсіз болашақ дәстүр жоқ – бұл мызғымас беделді мұра, ата-бабаларымыз - "тасушылар" – олардың мұрагерлері - "ізбасарлар" өмірінің негізгі дауыс құқығына ие болуымен үнсіз қабылданады және келісімде беріледі.

Діни рәсім дегеніміз не? Діни рәсімдер мен әдет-ғұрыптар – бұл не? Кейбіреулер мұндай құбылыстарға тек дінмен тығыз байланысты адамдар ғана тап болады деп санайды. Алайда, шын мәнінде мұндай рәсімдер бұрыннан қарапайым адамдардың күнделікті өмірімен

араласады. Діни әдет-ғұрыптар мен рәсімдер - бұл болмыстың ажырамас бөлігі. Дегенмен, осыған қарамастан, көлеңкеде көптеген қызықты сұрақтар бар. Мысалы, "діни рәсім" сөзінің мағынасы да бірқатар түсініспеушіліктерді тудырады. Өйткені, қандай салт-дәстүрлерді оларға жатқызу керек, ал қандай салт-дәстүрлерді жатқызуға болмайды? Немесе православие құпиялары мен католиктер арасындағы айырмашылық неде? Және ақыр соңында, алғашқы діни рәсім қалай өтті?

"Діни рәсім" сөзінің мағынасы. Әрқашан мәселе түбірінен басталуы керек, атап айтқанда, осы өрнектің нақты мәнінен. Сонымен, діни рәсім - қоршаған шындық туралы адамның мистикалық көрінісіне негізделген белгілі бір әрекет. Яғни, осындай салт-дәстүрдің басты міндеті - сенушілердің оның өз басымен немесе Құдаймен байланысын нығайту болып табылады. Бұл ретте ол өте маңызды емес, мұндай іс-әрекет жеке немесе бұл ұжымдық іс-шарамен жүргізіледі. Діни рәсім дегеніміз не? Дегенмен, бұл сөздің мағынасын білу жеткіліксіз. Оның мәнін толық түсіну үшін көрнекі мысалдар мен дәлелдерге сүйене отырып, барлығын ерекше қарау қажет. Сондықтан діни рәсім шын мәнінде не екенін қарастырайық.

Алдымен барлық христиандар арасында таралған саусақпен шоқыну үлгісін алайық. Мінажат ету кезінде қолданылатын белгіленген тәртіппен қарапайым қолмен манипуляция жасауда мистикалық ештеңе де көрінеді. Және бұл діни рәсім... Қалай білесіз? Өйткені мұнда екі маңызды сәт бар. Біріншіден, көптеген ғасырлар бойы барлық христиандар үшін өзгермейтін белгіленген рәсім. Екіншіден, ол осындай әрекет адамға Құдайдың

рақымын төгуге қабілетті деген сенімге негізделеді. Осыған орай, келесі тұжырым жасауға болады: осы екі сәтті біріктіретін кез келген әдет-ғұрып діни рәсім болып табылады. Бірінші мистикалық жұмбақ адам әлемді жоғары ақыл-ой басқарады деп сенген кезде ешкім білмейді. Өйткені, бұл біздің ата-бабаларымыз әлі жаза алмаған кезде алғаш рет болды. Олардың ақылға қонымды өмір салтының бірден-бір дәлелі-жартастардағы суреттер мен кертпелер. Алайда, тіпті бұл ақпарат ежелгі адамдардың діни салтының не екенін түсіну үшін жеткілікті. Сол уақытта адамның өмірі оған ана-табиғат қаншалықты жақсы екендігіне тікелей байланысты. Тек физика және химия заңдары туралы аз ғана түсінігі жоқ адамдар үшін ол қандай ұлы болғанын елестетіп көріңізші. Демек, жыл өткен сайын олар өз ерік-жігері мен ақыл-ойының бар-жоғын айта бастады. Сондықтан "ежелгі адамдардың діни дәстүрі дегеніміз не?" деген сұраққа жауап беру керек, бұл өте оңай болады. Олардың барлық салт-жоралары табиғат рухын қастерлеуге бағытталған өз жадыңызды нығайтудың қызықты жолдары заттардың алмасуы туралы ең танымал мифтер.

Славян әдет-ғұрыптары. Ресейде христиандық келгенге дейін славяндар пұтқа табынушылар болды. Олар славян пантеонын құрайтын көптеген құдайлардың өмір сүруіне сенді. Осылайша, жауынгерлер Перунға, шаруалар – Ладаға, ал шығармашылық адамдар – Велеске бас иді. Бастапқыда рәсімдерді қарапайым адамдар ойлап тапты. Кейінірек абыздар өздері ең қолайлы әдет-ғұрыптарды таңдап, бұл жоғары ақыл-ойдың еркі екенін талап ете бастады. Бір де бір мереке немесе маңызды оқиға діни құпиясыз

өтпейтіндігіне дейін жетті. Олар жиі және жүйелі түрде қайталанса, соғұрлым адамдардың санасына әсері күшті болды. Көптеген жылдар өткеннен кейін олар славяндардың күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналды және халықтың өзі оны ақылға қонымды нәрсе ретінде қабылдады. Мысалы, шаруалар егіс жұмыстарын бастамас бұрын әрқашан Ладаға құрбандық шалған. Өйткені, егер мұны жасамаса, онда құдай өзінің игілігімен егін егуге мүмкіндік бермейді, әрі өнім жаман болады. Сол сияқты славяндар өмірінің басқа да аспектілеріне ол қатысты: балалардың туылуы, үйлену тойы, соғыс және өлім. Әрбір жағдайға Құдай мен адам арасындағы қарым-қатынасты нығайтуға бағытталған жеке діни рәсім болды. Ал басқа елдер мен құрлықтарда жағдай қалай? Ең қызықты нәрсе - мұндай дүниетаным барлық ұлт пен халықтарға тән. Мысалы, гректер Олимп құдайларына сенді, мысырлықтар – Осирисің қуатты құдайына және басқа да күшті құдайларға сенді. Ал Африканың байырғы тұрғындарында көптеген әртүрлі құдайлар болды. Олардың барлығы діни салт-дәстүрлерді жаттады. Мысалы, гректер ғибадатханада өз құдайларына ерекше қарым-қатынас жасады, мереке күндері маскамен серуендеу ұйымдастырды. Мысырлықтар пирамидалар салып, Фараондар өлгеннен кейін де өмір сүреді деді. Ал кейбір африкалық тайпалар адам жүрегін жеп, жаудың күші мен батылдығын алуға үміттенген.

Қазіргі әлемдегі діни рәсімдер ғылыми теориялар мен атеистік көзқарастарды танымал ету ғасыры басталғанына қарамастан, діни әдет-ғұрыптардан еш жерде бөлінбеді. Оның үстіне, олардың кейбірі адамдардың санасында өте терең ұяланды, бұл әдеттегі

норма болды. Екі үлкен діндердің ең танымал дәстүрлерін қарастырайық - христиан және ислам. Сонымен, балаларды православиелік шоқындырудан бастайық. Бұл діни рәсім тарихта ең көне болып саналады. Оның заңдары бойынша, кішкентай балаларды алғашқы күнәдан тазарту үшін киелі сумен жуады. Сонымен қатар, мәсіхшілер шоқыну кезінде Құдай адамға сақтаушы періште береді деп сенеді.

Біздің заманымызға дейін жеткен тағы бір көне діни рәсім - жыл сайын Меккеге мұсылмандардың қажылығы болып табылады. Олар әрбір шынайы сенуші өмірде кем дегенде бір рет Аллаға деген адалдығын көрсету үшін осындай жорықты жасауға тиіс деп сенеді. Алайда, барлық салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар зиянсыз емес. Өкінішке орай, кейде сенім фанатизмге айналады, содан кейін алғашқы құрбандар пайда болады. Атап айтқанда, кейбір діни рәсімдер кейде тіпті адамның қанын талап етеді және сенуші-фанатик мұндай сыйлықты ұсынуға дайын. Бұл Құдайдың еркі, ал адам өмірі онымен салыстырғанда шаң ғана. Христиандардың крест жорықтарын немесе мұсылмандардың қасиетті соғыстарын еске алайық, ежелгі аңтектер адамдарды жүздеген, кейде тіпті мыңдаған адамды Күн құдайының мистикалық тәбетін қанағаттандыру үшін ғана құрбандыққа әкелетіні туралы айтпаған жөн. Осыған байланысты діни рәсімдер игілікте де, керісінше де өткізілуі мүмкін екенін түсіну керек. Бұл ретте Құдай зұлымдық жасамайды, ал адамдар тек рәсім өткізудің мәні мен тәртібін анықтайды.

2 ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ДІНИ ДӘСТҮРЛЕРІ

1. Қазақ халқының ата-бабаларының діни мәдениетіндегі исламға дейінгі дәстүрлері.

Дәстүр сабақтастығына қатысты қазақтардың төмендегі діни типтерін атап өтуге болады: а) архаикалық генотеистік діндер; ә) сырттан қабылданған, діни жүйелер; б) ислам. Олардың ара қатынасы әртүрлі уақыт кезеңдерінде және тарихи жағдайларда әр түрлі болды.

Ежелгі тарихта генотеистік нанымдар басым болды. Генотеистік діни жүйе - ата-бабаларды құрметтейтін және қоғамдық өмірдің барлық салаларында шешуші күшке ие рулық қауымға тән көзқарастар мен сенімдердің ортақтығы. Бүгінгі күнге дейін қазақтар аруақтарды құдаймен қатар еске алады: "О аруақ, О құдай қолдай көр" дейді. Ш. Уәлихановтың пікірінше, қазақтар өмірдің қиын кезеңдерінде ата-бабаларының есімдерін еске түсіреді. Кез келген сәттілік аруақтардың батасын алумен ғана келеді деп санайды.

Аруақтардың өмір сүруі көшпенділердің рулық әлеуметтік түріне тікелей байланысты. Әдетте, жауынгерлік ұран ретінде ерлік пен патриотизмге танылған тұлғалардың аттары еске алынады. Мысалы, жоңғарлармен соғыс кезінде қазақтар Аллаһтан гөрі, Абылайдың, Қабанбай мен Малайсарының және басқалардың аттарын шайқасқа шыққан кезде ұрандатты.

Ата-бабаларды құрметтеу дәстүрі ежелгі діни көзқараспен тығыз байланысты болды. Басқа халықтар сияқты көшпенділер мәңгілік рух және өлмес жан туралы көзқарасты қолдады. Түркі тайпалары қайтыс

болған адаммен бірге оның қаруларын, жеке заттарын және жылқысын жерлеген. Мінәжат дәстүрі алғашында өлгендерге арналған, кейінірек ол дәстүрлі еске алу сипатын қабылдады. "Әкені атқа отырғызып о дүниеге шығарды – аруақтарды құрметтеді (асқа жылқы сою)" деген сөз тіркесі осыдан қалды. Ата-анасының асына сиыр сойған жағдайда - "әкесін сиырға отырғызып жіберді" деп кемсіткен.

Әдебиетте қазақтардың исламға дейінгі діни жүйесіндегі анимизмнің генотеизммен ұштасуының басқа да көптеген мысалдары келтіріледі. Халықтық түсінікте үш түрлі жан бар: ет-жан, шыбын-жан, рухи-жан. Адам өмірден кеткеннен кейін оның ет-жаны төменгі әлемге өтеді. Ал рухи-жан аруаққа өтеді. Аруақ бұл рухтың нысаны деп аталады.

Түркі халықтарының ежелгі тотемистік нанымдары генотиптік сипатқа ие болды. Тотем-көкбөрі (көктегі қасқыр) туралы барлық түркі мәтіндері айтады. Тотемистік мәнге қасқырдан басқа, көшпенділер үшін бұғы, жолбарыс, арыстан, қыран сияқты күш пен батыллықтың символдары ие болады. Қазақтардың пікірінше, аруақтар тотемистік бейнеде де пайда болуы мүмкін. Мысалы, Абылай хан өз аруағы ретінде қызыл түлкіні алды. Бөгенбай батырдың аруағы болып жолбарыс саналды. Рулық әулиелер үй жануарларына да өз қамқорлығын таратады. Үй жануарларының әр түрінде өз қамқоршылары болды: жылқы - Қамбар ата, қой - Шопан ата, сиыр – Зеңгі баба, ешкі – Шекшек ата, түй - Ойсыл қара.

Кейбір басылымдарда қазақ мәдениетінде зороастризмнің ізін табуға тырысатын ғалымдар үйлену тойы кезінде отқа май құю рәсімін парсы дінінің

ықпалының салдары деп дәлелдеуге тырысады. Алайда, бұл рәсімнің тамыры тереңде жатыр. Ол да ата-бабаларымыздың ескі дәстүрінің бір түріне жатады. Қалыңдық, отқа май құйып, " От-ана, Май-ана, жарылқа!" деп аруақтардың құрметіне үш рет иледі. Май-ана ежелгі мәтіндерде Ұмай ана, яғни құнарлылық пен ана құдайы деп аталады. Орхон-Енисей жазбаларында Ұмай көктегі Тәңірі мен Жер-Судың ниеттесі, руды жалғастырушы, қамқоршы ретінде бейнеленген.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде де генотеистік діни жүйенің іздерін айқын байқауға болады. "Ант ішу" жоралғысы (табыну, қан ішудің бастапқы мәні), құйрық пен бауыр жеу және т.б. тікелей аруақты еске салады, жерлеу дәстүріндегі «жеті күн», «қырқы», «жылын» еске алу рулық көзқарастар мен сенімдерге негізделген. Аруақтарға қолдау көрсету немесе оны көрсетпеу олардың ұрпақтарының қарым-қатынасына байланысты. Аруақтарды жиі еске түсіру, олардың құрметіне құрбандық шалу (егер исламда құрбандық шалу тек діни мерекелер кезінде жасалса, онда көшпенділер оны өмірлеріндегі елеулі оқиғаларға байланысты жасаған) адамдар үшін қолайлы жағдайлар туғызады деп есептелді. Діни жүйені өткеннің сарқыншағы ретінде бағалауға болмайды. Мысалы, қазіргі уақытта алдыңғы қатарлы мәдениеті бар жапондықтар буддизммен қатар генотиптік синтоистік дінді сақтайды.

2.Тәңіршілдік пен шаманизм мәдени дәстүр ретінде

Ислам келгенше қазақтардың рухани мәдениетінде маңызды рөл атқарған діни жүйелерге тәңіршілдік пен

шаманизм жатады. Соңғы жылдары бұл діни жүйе туралы көптеген еңбектер жарияланды, диссертациялар қорғалды. Біздің ойымызша, тәңіршілдік діні көшпелі шаруашылық-мәдени дәстүрдегі қажеттіліктерге бейімделген діни жүйе болып табылады. Оның гүлдену кезеңі түркі және моңғол тайпаларының рулық ұстаным бойынша бірігуі мен олардың дала империяларын құруымен сәйкес келеді. Тәңіршілдік дінінде генотеистік дүниетаным берік орын алғанына қарамастан, ол монотеистік діни жүйе деңгейіне дейін көтерілді. Кейде аксиома ретінде шаманның тәңіршілдік дінінің бір бөлігі екендігі туралы пікір келтіріледі. Бұл пікірмен келісу қиын. Өйткені, Аспан Тәңірі бақсы (шаман) сияқты рухтарды (аруақтарды) қолданбайды, шатастырмайды және олармен қорқытпайды, ол адамдарға аспанның еркін хабарлайды. Бұл жерде оның исламнан айырмашылығы байқалады. Көктегі Тәңірі адамдардан белсенділікті талап етеді (Шыңғысханға ең ұнаған ереже). Тәңіршілдік дінінде демонологиядан гөрі космология мен этика басым. Марко Поло былай дейді: әрбір адамның үйінде үйдің қабырғасының жоғарғы жағында тақтай бар, онда көктегі Құдайдың ұлылығын білдіретін аты жазылған.

Кейін араб-парсы-түркі өркениетінің қалыптасуына байланысты қазақтарда Аспан Тәңірісі Алла синониміне айналды. Ежелгі көріністер исламмен қатар дамыды. Тәңіршілдік дінінің типтік мәні ол алғашқы көшпелі империялардың мәдени бірігуіне (бірінші синтез) ықпал еткенімен байланысты. Кейін түркілерді әлемдік өркениеттер деңгейіне дейін көтерген екінші рет бірігуге ықпал еткен әлемдік дін – ислам дүниеге

келді. Бұл мәселеге көшпес бұрын қазақ мәдениетіне үлкен әсер еткен діни тип – шаманизмге назар аударайық.

Шаманизм қазақ мәдениетіне елеулі әсер еткен діни-мәдени жүйе болып табылады. Кейбір зерттеушілер шаманизм дінге жатпайды деп айтады, өйткені онда Құдай ұғымы жоқ, ол адам мен табиғат арасындағы үйлесімге сүйенетін сиқырлы іс-әрекеттерді жасау. Шаманизм дінін экзотикамен әуестенбеген, оны мәдениет шегінде зерттеген алғашқы ғалымдар Ш. Уәлиханов пен Д. Банзаров болды. Олардың пікірінше, рулық діндердің әлемдік діндермен ұқсастығы өте аз. Шаманизм адамның санасына сенім мен ырымшылдықтың әсер етуінің ерекше дәстүрі болып табылады. Әдетте, шаман - адам рухын емге шақыратын емші, күйші-қобызшы, рухты ерекше жағдайға жеткізетін, рухпен сөйлесе алатын медиум. Шаманизм - адамды табиғи философия негізінде экстазға дейін жеткізу тәжірибесі. Оның рухын ұстай отырып, шаман сауықтыру, емдеу қабілетіне ие болады, яғни басқа рухтарды қуып, аруақ рухын тыныштандыру орнына апара алады.

Ол - рухани мәдениеттің мистикалық тәжірибесінің типтік көрінісі. Әлемдік мәдениет Батыс пен Шығысқа бөлінетіні белгілі. Біздің ойымызша, шамандық дүниетаным дзен-буддизм сияқты Шығыс феномені болып табылады. Белгілі бір кезеңде Орта ғасырларда қидандар Орталық Азияда үстем болды, олар шаманизмді таратты. Әлемнің Шығыс пен Батысқа бөлінуі - тарихи дәстүр. Біз Шығыс адамы мен Батыс адамы әлемге өзінің объективті қатынасы бойынша бір-бірінен өзгеше екенін байқаймыз.

Шаманның амалы адам санасының әлемін оятуға бағытталған. Бұл шексіз ішкі мәні бар рухани бірлікті іздеу. Бұл әдісті шаманның ойыны ретінде қарастыруға болады. Ойын кезінде шаман әлем құрушысының рөлін имитациялайды, адамның айналасын айналады (жеке деңгейде ғарышты имитациялайды), мистикалық біріктіру арқылы жақсылық пен зұлымдықты бөледі, зиянды қасиеттерді шектейді, зұлымдықты жояды. Шамандық ойын кезінде дененің өзі ерекше жағдайға ие. Көптеген куәліктер шамандардың парапсихологиялық қабілеттерін көрсетеді. Мысалы, кейбір шамандар ағзаның ішінен зиянды өтті шығара алады. Олар хирургиялық және гипнотикалық емдеу әдістерін жетік меңгерген. Экстаза жағдайында шаман ыстық көмірдің үстімен жалаң аяқ жүре алады. Бұл құбылысқа ұқсасты йогалар жүйесінде және Филиппин дәрігерлерінен байқауға болады. Айта кету керек, шамандық медитация-ойын музыкалық әуеннің әсерін шебер пайдаланды. Күйдің шамандық дінінде орындалуы күйдің осы діннің негізгі принципі – өлімді тежеуге ұмтылысын көрсетеді.

Қазақтардың діни жүйелерін бір-бірін ауыстыратын түрлер ретінде қарастыруға болмайды. Әдетте, нақты тарихи кезеңдерде діни жүйелер бір-бірімен бір мезгілде синкретизмде пайда болады. Жоғарыда келтірілген рәсім бойынша құрбандық шалу рәсімі қатысушыларды белгілі бір символдың айналасында біріктіру мақсатында орындалды. Ол символдық сипаттағы қоғамдық іс-әрекет болды, шаман оның терең мәнін білетін және жүзеге асыратын фигура болды. Шамандық жүйенің исламмен өзара қарым-қатынасы бірдей болған жоқ.

Алайда, халыққа өз дүниетанымын қабылдату үшін Ислам халықтың рухани өзегін қабылдауы керек еді. Бұл процесс екі жақты болды. Тәңірлер мен қасиетті аруақтар мұсылман мазмұнын алды. Бұл өте күрделі және жан-жақты мәдени құбылыс болды. Тіпті шаманизм қазақ мәдениеті кеңістігінде Исламның элементіне айналды. Қазақ мәдениетінде байырғы рулық діндерден мұсылмандық діни түрге көшу көптеген ғасырларды қамтиды және керісінше өзара терістеу нысанында емес, өзара толықтыру, біріктіру түрінде өтті.

Қазақ халқының ислам діні.

Бүгінгі күні 2 миллиардтан астам ізбасарлары бар ислам діні туралы көп жазылған. Ислам өркениеті ерекшеліктерінің кейбір мәселелеріне тоқталайық. Батыс ғылымында ислам өркениеті туралы әртүрлі аңыздар мен түсініктер бар. Жаңа уақыттың басында технологиялық өзгерістерді тиімді пайдалана алған (индустриялық қоғам, нарық, өнеркәсіптік революция) Батыс шешуші әлемдік күшке айналды және бүкіл әлемде үстемдік орнатуға ұмтылды. Батыс тек Шығыс діндері жағынан ғана қарсылық алды. Атап айтқанда, Қытаймен немесе Жапониямен салыстырғанда христиандық экспансия салдарынан ислам діні көп зардап шекті. ХІХ ғасырдың соңында крест жорықтары, империялық-отарлық соғыстар, әлемдегі христиан миссионерлерінің қызметі нәтижесінде Түркия, Иран және Ауғанстаннан басқа тәуелсіз мұсылман мемлекеттері қалмаған. Бірақ, бір мәдени-тарихи дерекке назар аударайық: тарихта осындай қысымға қарамастан, мұсылман дінінен бас тартқан бірде-бір этномәдени жүйені кездестірмеуге болады. Тіпті ең

қуатты мәдени экспансияны жүргізген Ресей империясы да қалыптасқан бірде-бір ислам этномәдени жүйесін жойа алмады. Сібірдің байырғы этностарымен христиан дінін қабылдау ежелгі дәстүрлі діндердің ауысуына байланысты болды.

Керісінше, ортағасырлық мұсылман империяларында христиан халықтарының мұсылмандығына зорлықпен қарау саясаты мақсатты түрде жүргізілген жоқ. Ислам дінінің негізгі ережесіне сәйкес, адам тек өз еркі бойынша Аллаға жүгінуі тиіс.

Фундаментализм - дәстүрлі мәдениет дағдарысқа түскен және жаңа тарихи жағдайларға бейімделмеген маргиналды қоғамның өнімі. Оның көріністерін, мысалы, Иран, Ауғанстан, Египет сияқты елдерде байқауға болады және бұл құбылыс исламның батыс экспансиясына қарсы тұруынан пайда болады. Фундаментализм - мәдени дамуды ескі формалар шеңберімен шектеуге ұмтылу. Ислам партикуляризмі да Батыс мифтеріне тән. Мұсылман діні бойынша, барлық адамдар, шығу тегіне, ұлтына, сеніміне қарамастан, Құдайдың жаратқан мейірімді пендесі болып табылады. Тіпті қасиетті кітапқа (иудейлер мен христиандар) сенушілер мұсылмандардың жауы емес. Әл-Фараби айтқандай, олар - "адасқан қала" тұрғындары.

Дін азаматтардың жеке ісімен жарияланған демократиялық қоғамда ол азаматтардың саяси мінез-құлқына ықпал етуді жалғастыруда. Өйткені, діни наным-сенімдер қасаң түрде емес, зайырлы идеологиямен үйлесе отырып, сенушілердің саяси бағдарына әсер ететін белгілі бір құндылықтар жүйесін қалыптастырады. Тек әмбебап діндерге ғана емес, дәстүрлі емес діни секталарға, әр түрлі магия мен

астрологияға, медитацияның Шығыс техникаларына қызығушылық кеңеюде. Осының бәрін ескеру және қазіргі заманғы әлемдік мәдениетті зерделеу кезінде тиісті түрде әрекет ету керек.

Бірінші орынға демократиялық идеалдар, діндерге шыдамды көзқарас қойылған азаматтық қоғамда, қоғамды адамгершілік жағынан қайта жаңғырту ісінде, бейбітшілік пен өзара түсіністікті нығайтуда, рухани мәдениетті көтеруде, ұлттық дәстүрлер мен салттарды жаңғырту маңызды рөл атқарады. Осылайша, дін азаматтық қоғамның қалған институттарымен (отбасы, мектеп, қауым, ерікті ұйымдар, кәсіподақтар және т.б.) қатар, қоғам жеке тұлғаны жалпы қабылданған адамгершілік нормаларды сақтауға мәжбүрлейтін құрал болып табылады, соның арқасында тек бірлескен өмір сүру мүмкіндігі нығаяды.

Азаматтық қоғамдағы діннің оң құндылықты бағдарларын атап көрсете отырып, сонымен бірге оны адам өмірінің барлық мәселелерін шешетін проблемалы феноменсіз деп елестету мүмкін емес. Еркін қоғамда тек діни сенім ғана емес, оған күмән да, тіпті атеизм де бар. Дін туралы пайымдай келе, ғалым бір жағында тұрып, адамдарға діни жүйені сынауға немесе ғалымның өзін бағдарлауға мүмкіндік беруі тиіс. Діни идеялар мұнда адамзаттың шектен тыс рационализацияланған рухани әлеміне қарсы наразылық нысаны ретінде қабылданады. Дін жеке және жеке өмір саласына көбірек кетеді, алайда мәдениетаралық қатынастарды реттеудің маңызды құралы болып қала береді. Әлем барынша шыдамды, төзімді және ашық болып келеді.

Қазақ халқының салт- дәстүрлері

3.1 Қазақ мәдениетіндегі салт-дәстүрдің рөлі

3.2. Қазақ халқының әдет- ғұрыптары мен рәсімдері

3.1 Қазақ мәдениетіндегі салт-дәстүрдің рөлі

Қазақстан тарихшылары қазақ ұлтының XI-XVI ғасырларда Еуразия құрылығының қалыпты белдеуіндегі даланың жартылай шөлді және шөлді аймақтардың кең аумағында, пайда болғанын айтады. Көшпелі мал шаруашылығының көшпелі экономикасы күрт континенталды климат жағдайында, жауын-шашынның және басқа су көздерінің әлсіз қамтамасыз етілуі экономикалық қатынастардың жалғыз ықтимал нысаны болды. Су адамдардың өмірінің негізгі көзі, адамзат қоғамының бейімделуінің ең ұтымды нысаны болып табылады, ол өз кезегінде өмір сүру мен өмір салтынан туындаған экономиканың қажеттіліктеріне байланысты психикаға ұзақ мерзімді әсер етуден туындайтын этникалық психологияның негізгі ерекшеліктерін қалыптастыруға ықпал етеді, рәсім, дәстүр және құндылық бағдарларының дамуына әсер етті. Қазақ ұлтының этникалық ерекшеліктері жалпыға бірдей лингвистикалық және мәдени қоғамдастықтың қатысуымен, атап айтқанда дәстүрлі және күнделікті мәдениеттің әртүрлі элементтерінде байқалады. Қазақ этносы үшін материалдық және рухани мәдениеттің,

күнделікті өмірдің, салт-дәстүрлердің, өндірістің элементтерінің негізгі элементтерінің ортақтығы бар.

Қазақ этносы басқа көшпелі этнос сияқты, *ұрпақаралық* ақпарат беру дәстүрімен сипатталады. Осылайша эпикалық жанрдың сансыз аңыздар, ертегілер, термелер, эпика, шежіре және т.б. түрінде айрықша рөлі бар.

Қазақ этносының *мәдени ерекшелігі* отбасымен байланысты ұйым деңгейінде экзогамия болып табылады. Бір ұрпақтың, бір отбасының, бір ағайындылардың, жеті ұрпаққа дейін некелеріне, инцестке тыйым салу. Қазақ этносын өзге этникалық топтардан айыратын тағы бір ерекшелігі - *этносаралық және күрделі құрылым* қазақтың барлық әлеуметтік ағзасын жоғарыдан төменге дейін еніп жатқандай көрінеді. Әрбір тайпа бірнеше иерархиялық ұйымдасқан этникалық топтарға, сондай-ақ әлеуметтік қарым-қатынастардың күрделі жүйесімен біріктірілген шағын топтарға бөлінді.

Сонымен қатар, тайпалық қоғамның кішігірім ұясы болған қазақ отбасының маңызды әлеуметтік функцияны - жас ұрпақты дәстүрлерді құрметтеу, тәрбиелеу нормаларын және олардың жүрегіндегі мінез-құлық ережелерін нығайтуға тәрбиелеуді жүзеге асырды.

Ата-бабаларымызға құрмет көрсету және олардың дәстүрлерін ұстану отбасында тән қасиет болды. Дәстүр бойынша, қазақ отбасын рухани қасиеттердің негізгі тірегі және қамқоршысы болып табылатын ақсақалсыз елестете алмайсыз. Ол өткен ғасыр әлеміне, оның ата-бабаларына жақын болған деп саналатын болған, сондықтан оны басқалардан артық көрген, тәжірибесі

мол құрметті данышпан ақсақал қазақтардың ғана емес, сондай-ақ басқа да шығыс халықтарының арасында ең қасиетті көсем адам, үлгі бола алатын, жалпы адамның этникалық идеясын іске асырушы тұлға.

Біздің уақытымызда биліктің төрт тармағына жиі қатысты: атқарушылық, заңнамалық, сот билігі және қоғамдық пікір. Мұндай құрылымдық бөлімше, егер біз Құрылтайды заң шығарушы билік ретінде қарасақ, хандардың, сұлтандардың билік атқаруы, билер билігі мен казы сот билігі және қоғамдық пікірдің күші - жыраулар мен ақсақалдардың позициялары образында іске асырылды. Қазақ қоғамына Тәуке ханның «Жеті жарғы» заңдарының кодексі жатады. Ол қоғамның мәдени және қоғамдық өміріне қатысты діни, білім беру, моральдық сипаттағы және басқа да мәселелердің шешілуін қамтамасыз етті. Адамдардың бүкіл халықтың бірлігін сақтауға және генеалогиялық дүниетанымның қалыптасуына деген ұмтылысты бейнелейтін білімнің маңыздылығы туралы айтқан «жеті атасын білмеген ұл жетесіз, жеті атасын білген ер - жеті елдің қамын жер» деп айтқан сөздер кездейсоқ емес.

Қазақ халқының өміріндегі салт-дәстүрі ерекше орын алды. Ең қарапайым, алдымен белгілі бір уақытта және орынға белгілі бір уақытта жасалған мінез-құлықтың әдеттегі мінез-құлқына негізделген. Күнделікті дәстүрлі еңбек дағдыларын, мінез-құлық нысандарын, өмір салтын, білім беруді салт-дәстүрге жатқызуға болады. Күнделікті өмірде қарапайым гигиеналық ережелер, тұрмыс –тіршіліктегі, қолданыстағы нұсқаулар әдетке айналған. Тағам, азық-түлікті тұтынудың сағаттары мен жағдайлары салт-дәстүрге айналған. Тамақты таңдауға тек ағзаның қажеттіліктері ғана сүйенбеген.

Ресейде, мысалы, жыландарды, иттерді, бақаларды, мысықтарды жеуге болмайды. Индустар сиыр етін жемейді, мұсылмандар - шошқа етін. Дәстүрлі көшпелі мәдениетпен айналысатын қоғамдарда жылқы етін жейді.

Қазақ әдет-ғұрыпына сәйкес қонақтар келгенде қой сойып қарсы алады. Ең үлкен қонаққа құрмет ретінде қойдың басын ұсынған. Қазақтар, әрине, қонақжай халық, бірақ бұл басқа ұлттар қонақжайлы емес дегенді білдірмейді. Бірақ уақыт өте келе қазақтардың қонақжайлылығы ерекше басымдыққа ие болды. Бұл көшпелі мал шаруашылығындағы қазақтардың дәстүрлі өнер туындысы, сыртқы әлемнен ұзаққа бөлінуі, адамның қарым-қатынасқа деген қажеттілікке қанағаттанбауы, қазақтарды мейлінше қызықтырды, өйткені ол ақпарат көзі болғандықтан, ол қазақтардың жан-дүниесінен және өзге нанымынан аластатылуы мүмкін еді, мысалы, «үйге келген қырықтың бірі Қыдыр» қонақжайлылығы сияқты бағалы гуманистік дәстүрді қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Қазақ халқы қонақжайлылығы үшін ғана емес, жанның жомарттығы үшін де танымал.

Ұзақ уақыт бойы қазақтар отбасында баланың тууына, әсіресе ұл туылғанына ерекше мән беріп, бұл мереке таза отбасылық мерекеден тыс өтетін мерекелік сипатта болды. Бұл іс-шара баланы бесікке бөлеу (бесік той), 40 күнге толған мереке (қырқынан шығару), мерекелік іс-шарға ұласып кеткен, үш жас бен жас аралығындағы балалардың мұсылман болуы – сүндетке отырғызу салтанатты мерекеге болып есептелген. Тағы бір қазаққа тән әдет-ғұрып - кіші ұлының ата-анасымен бірге өмір сүруі, оларды қаржылай және рухани

жағынан қамтамасыз етуі және қартайған шақтарында күтім жасау. Қазақ халқының балаларына деген махаббаты салт дәстүрде ерекше орын алған, солардың ішінде: «*Баланын атқа мінгізу*» баласын алғашқы рет атқа отырғызып туған туысты, көршілерін, жора-жолдастарын шақырып кезде «*тоқым қағар*» өткізіп, үлкен дастархан жайылатын болған. Әйелдер «бос қолдарымен» мұндай мерекелерге бармайды «кұрт және ірімшік» әкеліп, киіз үйдің алдына қарай: «Біз мерекеге қуаныштымыз, бақыт тілейміз, қуанамыз, сен де қуан!» деген сөзбен шашу шашатын болған.

3.2. Қазақ халқының әдет- ғұрыптары мен рәсімдері

Дәстүрде үйлену әдет-ғұрыптарының арасында - «неке» ұғымы бар. Неке салт-дәстүрдегі белгілі бір әдет-ғұрыптар мен рәсімдердің орындалуын талап етеді. Үйлену дәстүріне «Беташар», «Жар-жар» әнін жастарға орындау жатады себебі өлеңнің мазмұны жақсы тілектер мен сөздерге бай.

Қыз айттыру

Ұл баланың үйлену мәселесі әрқашан ата-анасын алаңдатты. Болашақ қалыңдықты ұл баланың ересек жасқа жетпей тұрып іздестіреді. . Өздеріне тең, асыл тұқымды, құрметті отбасынан болғанын қалап тұрады. Егер тұқымдарында ауру (генетикалық тұқым қуалайтын) болса, онда бұл қыздарға аттастыруға бармаған. Өздеріне лайықты отбасылар болса, балаларының болашағы туралы әңгімелесуге арнайы келіп, аттастыруды сұранған.

«*Қыз айттыру*» салтының бірнеше түрі болған. Балалар кішкентай, тіпті әлі туылмаған болсада, екі

жақтың болашақта бір-бірімен араласады деп келіседі, мұндай адамдар әдетте бір-бірін өте жақсы біліп, ұзақ жылдар бойы отбасыларымен араласады. Болашақта бір отбасында «қыз» ал екінші отбасында «ұл» туылса онда екі жақ аттастырылады, бұл рәсімді «аттастыру» деп атайды. Бала туылғанға дейін аттастырылу «бел құда» деп атлады. Ал бала туылып аттастырылса онда «*бесік құда*» -деп аталады. Кейде аттастырылған ұл жақтың құдалары өздерінің қыздарын құдаларына аттастырып тұрған оны «*қарсы құда*» - деп атаған. Ал сол екі рет қайта құда болғандарды «*сүйек жаңғырту*» - деп атаған. Ересек азаматтарды уйлендіру «*құда түсу*» - деп атайды.

Қазақтар арасындағы қарым-қатынас, негізінен, жетінші атаға дейін есептелді.

Бұл дегеніміз бір әулеттің ерлер мен әйелдер арасындағы некеге тыйым салынатын ежелгі дәстүрді дәлелдейді. Ерлі-зайыптылардың некеге тұру тәртібіне сәйкес, егер әйел 8 жасқа үлкен, ал еркек 25 жасқа үлкен болса, мұндай некеге жол берілмейді.

«*Қыз айттыру*» жаңа күшті көрнекті отбасының негізін қалаушы болып табылады.

«*Қыз көру*», «*қыз таңдау*» әйел адамды таныстыру деген сөз. Атақты отбасынан шыққан ер азаматтар өздеріне жар таңдауда әдетте «*Қыз көру*» ұйымдастырып отырған. Басқа ауылда жар бола алатын жақсы нәзік жандылар бар екенін естісе, достарымен жар таңдауға аттанып отырған. Ондай ақсүйек жігіттерге наразылық пен қарсылықтар айтылмаған, керісінше құрмет көрсетіп қарсы алған. Ауылдың батыл, ерікті кәметтік жасқа толған қыздары «*қыз көретін жігітті біз көрелік*»- деген сөзбенен, ер

азаматтармен өз өнерлерін көрсетіп сайысқа түскен. Мұндай көрісулерде әдетте қыз бен жігіт айтысып, өз пікірлерін білдіреді, осындай айтыстардан кейін бір - біріне ұнаған жастар кештен кейін өздерінің сезімдерін білдіргеннен кейін, жігіт жақ аттастыруға адам жіберетін болған. Ерікті түрде жар таңдау бәріне бірдей болған жоқ, тек ғана атақты отбасы немесе аты жер жарған ер азамат қана бұндай дәрежеге ие болған. Әсіресе Т.Жомартбаеваның «Қыз көрелік»- атты романында жақсы суреттелген.

Құда түсу.

Құда түсу салты ежелден қазақ халқының ежелден келе жатқан дәстүрі. Әкесі және туыстарын (Әкесіз де баруға болады) алып ер азамат құда түсуге аттанып отырған. Құда түсу рәсімі өте қызықты әрі қиын болған. Құдалардың келе жатқанын «құда түсер»- деген. Қыздың әкесі қуғыншылардың келуі жайлы алдын –ала хабардар болып, уй ішіне хабарлайды. Қуғыншыларды құрметтеп қарсы алады. Қыздың әкесі «жақсы» болғаннан кейін, екі тарап бір-біріне дәстүр бойынша: құда аттанар, құда тарту, ат байлар, құйрық-бауыр тб сыйлықтарын ұсынады. Айттырушы жақтың басты өкілі «бас құда» деген атқа ие болады. Жігіт пен қыздың әкелері бір-біріне бауыздау құда болып келеді. Қуғыншы болып келіп отырған адам, қызға «аға-еке» болып келсе, кейін осы кісіге деген жүрегі бұрып тұратын болған,себебі ол кісі де қызды өз қамқорлығына алған. «Құда түсу»- ұлттық дәстүрдің айрықша дәмі бар ең беделді де маңыздысы.

Той малы

Тойға арналған мал. Күйеужігіт қалыңдыққа келгенде, «той малын», яғни үйлену тойына мал әкеледі. Қойды

үйлену тойында сояды. Құда түсушінің жағдайына қарай, «той малына» бірнеше ат (сиыр) немесе қошқарлар әкеледі, және қосымша қымбат маталар, киімдер, жеміс-жидектер, шәй, қант қосылады. Болашақта құдалардың беделі осы той малына байланысты болып жатады, ал егерде әкелінетін той малының бағасы, отбасының шын мәніндегі жағайынан асып түсіп, сырапшылдық орын алса, онда қызың ағайындылары мен жеңгелері қарсылық көрсетіп, өз наразылықтарын білдіріп отырған.

Сүт ақы

Анасына берілетін сыйақы, алдын ала құдаласатын жақпен қыз беруші жақтың келісімі арқылы берілетін ақы. Бұндай тойға куйеу жігіт ең үлкен қонағымен, туған –туыстарымен және достарымен бірге келеді, осы тойда беріліп таратылатын шашулардың түрлері өте көп. Соның ішіндегі ең ерекшесі «сүт ақы»- анасына еңбегі үшін берілетін сый.

Құйрық-бауыр

Бауыр мен құйрық майдан ұсынылатын ас түрі. Құйрық бауыр екі жақтың құда атанғандарының дәлелі және келіспеушілік жағдайларда куәсы іспетті. Құйрық бауыр антын қабылдағаннан кейін қыз жақ шешімнен бас тартса онда берілген сыйақыны түгелімен өтеуге тиіс.

«Құйрық-бауыр»- келісім шарттың анты боып табылады.

Сәукеле кигізу

«Сәукеле кигізу»- (тура мағ. Бас киім, кигізу дегенді білдіреді). Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптры көп. «Сәукеле кигізу» дәстүрі ерекше орын алады. «Сәукеле» әйелдер киімі арасында ең қымбат бас

киім ғана емес, сонымен қатар жаңа өмірдің басталуының символы болып табылады. Бұл қыздың қамқор өмірімен және жаңа отбасылық өмірдің басталуымен есептеледі. Егер солай болса, қалыңдық үшін «сәукеле кигізу» ерекше салтанатты рәсім. Бұндай рәсімде сәукелеге «Байғазы» беріліп, шашу шашып, бата беріледі. «Сәукеледе» қалыңдық әсіресе әдемі, сәнді, ерекше көрінеді. Барлығы қалыңдықта «сәукелені» көргісі келеді. Олар және ол үшін тиісті «көрімдік» береді. Ойын-күлкі, жиналған қауым, «Сәукеле»- мұның барлығы жаңа өмірдің жаңа отбасының бастауы деп біледі.

«Сәукеле» туралы бірнеше сөз айта кетсек, «Сәукеле» - бұл қалыңдықтың киімі. Бұл әдет-ғұрыптар, дәстүрлер, мәдениет және өнердің көрнекі мысалы. «Сәукеле» рубин, жемчуг сияқты асыл тастармен өрнектеліп, қымбат бархат, велюр т.б маталардан тігіледі, оның шеттері алтын немесе күмістен, бисермен, бахрамамен норкамен және т.б ою-өрнекпен безендіріледі. «Сәукеленің» үстіңгі жағын «үкі» (құстың қылқандарынан жасалады) бұндай бас киім қыздың әке-шешесінің устемдігін, беделін арттыратын зат, «сәукеле» өзінің әсемдігімен көздің жауын алатын ғажайып қалыңдыққа арналған ғажайып дүние. Құда түспеген қызға «сәукеле» тағылмайды.

Қоштасу

Қалыңдық өзінің жеңгесімен (ағасының әйелі) барлық туған –туыстарын аралап шығып қоштасып шығады. Салт бойынша бұл «қоштасу» деп аталады. Туыстары құрметке бөленеді, қымбат сыйлықтар береді, барлық жақсы тілектер бақыт, қуаныш тілейді. Дәстүр бойынша, некеден кейін қыз өз отбасына тек бір жыл

ғана барып келуге құқылы. Бұл ежелгі дәстүрлердің бірі, тәрбиелеудің әдістерінің бірі, мінез-құлық этикасы.

Қыз ұзату

Қызды шығарып салу бұл үлкен той. Бұл күні қидың ата –анасы бақытты да бақытсыз, бақытты болуының себебі өз қыздарына жақсы тәрбие беріп өсіріп, қырық уйден тыйылған қыз үшін алансыз ұялмай шығарып салады ал, бақытсыз болуының себебі қыздары алысқа ұзақ сапарға кетуде, алақандарына салып мәпелеп өсірген қыздары ұядан ұшып басқа отбасына еніп бара жатыр, мінекей осындай толқулы сәттер тойда көрініс табады.

Қыздың артынан 5-7 адмаға дейін, кейде одан да көп болып келеді (тақ сан). Олардың ішінде «бас құда»), «кұдалар» және күйеу жігіттің жан досы (ақылшы, кенес беруші).келеді. Қазақстанның солтүстік және орталық аймақтарында қыздың артынан тек ғана ер азаматтар барады және әдетте кешке таман. Әдетте әңгімелесушілер кешке келеді. Олар келу сәтінен бастап: «той» (сыйлықтар) дәстүрлері бойынша қойылған ойындар, әндер, ойын-сауықтар басталады. Қыздың жақын туыстары ресми түрде сол күні қонақтарды шақырады. Келесі күні таң атысымен қызды саарға шығарып салады себеб, жаңа күн жаңа өмірдің бастамасы деп білген. Кетер алдында (Қоштасу жыры) «жар-жар», «аушадияр». айтылып, жастарды жолға шығарып салған.

Келін түсіру

«Келін түсіру» - Қазақ халқының ардақты арманы, ұлы қуанышы. Бүкіл ауыл осы мерекеге дайындалады. Қалыңдық есікке шығармайды. Қалыңдықты жеңгесімен ауылдан бірнеше шақырым жерде

қалдырып, басы бос жастар қарсы алуға алдарынан шығады, келінді бетін ешкімге көрсетпей үйге шымылдықтың астына басқа қыздармен отырғызып қояды. Үйге кірерде тек қана оң аяқпен аттатқызып шашу шашады. Қалыңдықтың жанында анасы мен жеңгелері, сіңілдері бірге жүреді. Ауылға барлық туған-туыс, ағайындар, таныстар жиналаып үлкен той өткізеді. Той үстінде келінді әдемі той көйлегімен көпшілікке алып шығып, той жүгізушісі «беташар» рәсімін бастайды.

Шаңырақ көтеру

«Шаңырақ көтеру», «Шаңырақ» - отбасының қамқоршысы, отбасының жалғасуының символы. Әкелердің омыртқасынан бөлек жас отбасының шаңырағын көтеру деген тағы бір әдемі салт. Жазушы-этнограф Ахмет Жүнісов бұл дәстүр туралы былай жазған: «... тек ескі, көп балалы күйеу баласы ғана жас отбасын қазақтың « шаңырағын » тәрбиелейді. Бұл рәсімді орындау үшін арнайы күйеу жігітті шақыртады. Аттың үстінде отырған күйеу жігіттің арқасына мініп «шаңырақ» көтереді, осы ерлігі үшін ол түйені немесе жылқыны тартуға алады, сыйлықты отау көтеруші жақ сыйлайды.

Әдетте киіз үйдің күмбезін ерлер көтереді. Жас атананың «шаңырақты» өсіретін ескі күйеу баласы екендігінде терең мән бар. Күйеу баласы - құрметті адам және жастан үлкенірек болғандықтан, әйелдің туыстарына қымбатырақ және беделді. Ескі күйеу баланың келуі барлық ауландарды, ересектер мен балаларды қуантады, ерлер мен әйелдердің онымен әзіл-қалжың болады. Бұл рәсімде ескі күйеу баласына қатысты сезімге деген құрмет сезіледі.

Үй көрсету

Қалыңдықты күйеуінің туыстарымен таныстыру. Үйлену тойынан кейінгі келіні, күйеуінің туыстары, көршілері қонақтарды кездесуге, жақындастыруға шақырады, сондықтан ол тезірек жаңа орынға бейімделеді, осындай шақыруларға келіншек құр қол бармайды. Мұнда әдет-ғұрып бойынша «ілу» ырымы бар. Қайын ене «ілу» (сыйлық) мөлшерін анықтайды, себебі әр отбасының белгілі бір алатын ерекше орны бар. Бұған қоса, иелері білімі мен мейірімділігіне қарай, келіншектің (келбетін, мінез-құлқын) тәжірибесін сынау үшін сан түрлі сынақтардан өткізеді. Мұны барлық қыздар есте сақтау керек, себебі бұл біздің дәстүрімізде әлі күнге дейін келе жатқан ұғым.

Ілу

Жоғарыда айтылғандай, келіннің күйеуінің туыстарымен кездесуге шақырылады. Мұндай жағдайларда «келін» дәстүрлі түрде «ілу» береді, яғни, алғыс белгісі ретінде ол кілем, әшекейлер, киімге мата және т.б. береді. Мұнда ол өзінің қайын енесінің кеңесімен сыйлық ұсынады. Келін сәлем беріп, әкелінген «ілуін» ұсынған. Күйеу жігіт сондай-ақ «ілуді» әйелінің туыстарының үйіне беретін болған.

Есік ашар

Үйлену тойынан кейін күйеу баласы, өзінің әйелі мен жақын досы (жігіт) бірге, әйелінің ата-анасына - тағайындалған уақытта қайын және қайын ене баруы «есік ашар»- деп аталады. Осы күні күйеу баласы сынақтан өтеді, өйткені ол тойдан кейін екінші рет көрісуі болып есептеледі. Күйеу жігіт кәдімгі сыйлықтар әкеледі және барлық өзінің көрегендігін көрсетуге тырысады: келіндердің тарапынан әртүрлі

сынақтардан өтеді, бірақ өзі де үнсіз қалмайды, қалжыңдасып әңгіме дүкен құрады, (есік ашар) тойсыз, күлкісіз өтпейді, көрші – қолаң, туыс, ағайые –бауырлар шақырылады.

Тұсау кесер

Тұсау кесу. Бұл рәсім бала алғашқы қадамдарын жасаған кезде өткізіледі. Оның аяқтары жігерлі, жолы ашық, мерейі үстем болсын деп, көп балалы, беделді, абыройлы, құрметті ер адамға кескенді жөн санаған. Салтанатты түрде әндер шырқалып, жақсы тілектер айтылып үлкен тойға ұласатын дәстүр. Ертеде салт бойынша ат мінгізетін болған. Қара мен ақ түсі араласқан жіп, баланың болашақта өмірдің барлық сынақтарынан сүрінбей өтсін және де «біреудің ала жібін аттамай, адал, түзу жолмен жүрсін», деген мағынаны білдіреді.

Тілашар

Әрбір отбасының балалары 7 жасқа толған кезде, оны медресеге, білім беру мектебіне береді. Баланың өмірінде бұл есте қалар күн. Баланы мектепке әдемі киіндіріп, құрал-жабдықтарын беріп жібереді. Бұл күні үлкен «тілашар» тойы өткізіледі. Үлкендер ғалым бол, данышпан бол деп баталарын береді.

Жаңа киімі үшін бала «байғазы» алады, бұл баланың қоғамға маңызы зор деген мағынамен істелетін дүние.

Сүндет той.

Бала 3, 5, 7 .р болғанда (тақ жыл) ол сүндеттелу рәсімінен өтуі керек. Бұл дәстүр мұсылман болу деп саналады, бірақ негізінен бұл тек мұсылмандарға ғана тән емес дәстүр. Қазақ халқы үшін бұл рәсімге той ұйымдастыру міндет деп есептейді. отбасылық мереке

сияқты қарайды. Қонақтар шақырылып, тағамдар дайындалып, ат және басқа да көптеген сыйлықтармен ұсынылады.

Осы жерден қазақ халқының салт-дәстүрлері әртүрлі екенін көруге болады, олар қазақ халқының ғасырлық тәжірибесі мен мәдениеттің қалыптасуы мен дамуының тарихи жолын көрсететін мазмұнды және әртүрлі түрде бай екені рас.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдени мұрасы

ТАЛБЕСІКТЕН ЖЕРБЕСІККЕ ДЕЙІН

**Құрастырушылар: Т.Х. Ғабитов, Зейнуллин Р.,
Өсербаев Е.,**

ХАЛЫҚ БОЛЖАМДАРЫНАН

Тоғыс кезінде Үркер мен Ай бір-бірінен алыс болса, халық тәжірибесінде "бұл екеуі бір-бірімен қырбай болған екен, қырсығы мал мен жанға тимесе игі еді" деп қауіп ететін болған. Егер Үркер мен Ай жақын орналасса, шаруақор қазақ: "Екеуі жараса қалған екен, мал мен жанның жағдайы жаман бола қоймас" деп жақсылыққа жорыған. Бір жылда Үркер мен Ай 13 рет

тоғысады. Есепшілердің болжамы бойынша тоғыстардың ең ауыры ақпан айындағы Ақырап.

Егер жаңа Ай шалқалап туса, ондағы ауа райы малға жайсыз болады, Ай тік туса, жайлы болады делінеді.

Күн құлактанып шықса, не боран, не аяз болады. Күн құлактанып бататын болса, ауа райы жылынуға тиісті. Қазақтың "Ертеңгі күн құлактанса, еліңді жау шапқандай қорық, кешкі күн құлактанса, келінің ұл тапқандай қуан" деп келетін мақалы дәл осыдан айтылса керек.

Егер қыс айларында бұлт желге қарай көшсе, кешікпей қар жауады. Егер бұлт ортасынан ыдыраса ауа райының бұзылайын дегені, ал ол шетінен кертілсе ауа райының оңалуға бет алғаны.

Жұт болар жылы өрістен кайтқан қойлар аузына бір-бір шөп тістеп қайтады деседі. Көктем айларында болған құбылыс күз айларында, жаз айларында болған құбылыс қыс айларына сәйкес келіп, күнбе-күн қайталанады. Жаз айларында арқанды кептірер аңызак соқса, қыс айында сүйегінді сырқыратар үскірік соғады.

Егер көкжиектегі будақ бұлт өркештене көтеріліп, кешікпей көрінбей кетсе, қатты жел тұрып, қақаған аяз болуы тиіс. Егер будақ бұлт өркештенген қалпында көтеріле берсе, аттың қара капталынан келетін қар жауады.

Егер қыста түйе ернін жыбырлатса, жылкы оқыранып жұтынар болса, онда кешікпей-ақ түйе мен жылқы қар суын ішеді. Яғни, көктем ерте шығады деген сөз.

Егер қой тұяғымен төсін қасыса, қар калың түседі.

Егер қой тісін қайраса, кешікпей боран болады.

Егер қой қорасына еркін кірсе, жыл жақсы болады.

Наурызда жауып жатқан қар үстіне құмалақ шашу арқылы көктемнің ерте, не кеш шығатынын болжап білуге болады: егер құмалақ қар үстіне кідіріп қалса, көктем қырық күн кеш туады.

Егер құмалақ қарға бармақ бойы батып кетсе, көктем ерте туады.

Есепшілер қыс есебін күн мен түн теңелген екінші тоғыс - мизамнан бастап жүргізеді.

Мизам туған түні түйе басын құбылаға беріп, төрт аяғын төрт жаққа керіп, жайылып ұйықтаса, ол жылы қыс жайлы болады.

Егер түйе мизам туған күні бір жағына ықтап жайсыз жатса, ол жылы қыс қатал болады

Жыл санау

Әр халықтың өмірдегі тәжірибеден жинақтаған өз күнтізбесі болады. Ол көбінесе сол елдің тұрмыс-тіршілігі мен кәсібіне, салт-сана, дәстүріне байланысты көрініс тауып отырады. Қай жұрт болса да ең алғаш қоршаған табиғат - Күн, Ай, Жұлдыз күнтізбесін пайдаланып келген, Кейде Күн, Ай календарын бір-біріне сәйкестендіріп те қолданатын болған. Бұлардың бәрі де ежелгі Рим, Египет, Вавилон күнтізбелерін негізге алғаны аңғарылады.

Мұсылманның жыл санағы 622-жылғы шілденің 16-жұлдызында Мұхаммет пайғамбардың Меккеден Мәдинаға сахабаларымен ауып барған күннен басталады. Арабтың Ай күнтізбесі 354 күннен тұрады, сонда әр жыл сайын 11 күнге ауытқып отырады.

Қазақ халқының да көшпелі өмір кезеңдеріне орайлас туған күнтізбесі болған, бірақ бұлар қағаз

бетіне түсіп, зерттелмей келді. Осы тұста М. Исқақовтың "Халық календары" (1980 ж. екінші басылуы) атты кітабының мәні зор.

Қазақ күнтізбесінің әу баста халқымыздың мал бағу кәсібі мен диқаншылық өміріне байланысты туғанын көреміз. Әсіресе, жыл мерзімдерін белгілеу мен ауа райының болашағын болжау қоғам тіршілігіне тікелей қатысты болды. Соған сәйкес малды қолайлы кезде қашырып төлдету, күзем қырку, шүйгін жайылым тауып, малды қыстан, жұттан аман алып шығу тәрізді өмірлік мәселелерді шешу аса қажет еді. Мұнсыз бүкіл халық тағдырының қалай болары мәлімсіз болатын. Бір кезде тек мал бағумен күн көрген халықтың қыстан жұтап құр таяқ ұстап қалған жылдары да аз болмаған. Сондықтан тәжірибелі есепші, санақшылар ауа райының құбылмасы мен қыс жайын "Жеті ағайынды жұт" туралы есептеп біліп, соның алдын алуды ойластырып отырған.

Қоршаған орта мен жер, ауа жағдайын білумен шектелмей, аспан әлемін зерттеу де қажет болған. Аспандағы "Темір қазық", "Жеті қарақшы", "Үркер", "Шолпан" жұлдыздарының орналасуы мен олардың қозғалыстарын білудің өзі көп жеңілдіктер беретіні мәлім. Жолға "Шолпан" жұлдызы туа аттанған керуен, "Темірқазықты" аумас бағыт етіп алған жолаушы адаспайтын болған. Мұндай тәсіл бізде ертедегі түрік заманынан бері қарай үзілмей жалғасып келеді.

Қазақ халқы аспан әлемін білуге ерекше зер салған. Жоғарыда аталған көптеген жұлдыздармен қатар, аспанды қақ бөліп жатқан "Құс жолына" үлкен мән берілген, өйткені қажетті жұлдыздардың бәрі дерлік соның төңірегіне орналасқан. Әсіресе, "Жеті қарақшы"

туралы айтылатын аңыздың танымдық сипаты ете зор. ' Қазақ: "Жеті қаракшыны" таныған жеті қараңғы түнде де адаспайды" - дейді. Халық аңызында "Жеті қаракшы" "Үркердің" қызын (Екі жұлдыздың да аты осы аңызға орай туған) ұрламақшы болыпты, бұлар түнімен бірте-бірте "Үркерге" жақындап қоян-қолтық келгенмен, бақтарына таң атып, жұлдыз біткен көзден ғайып болады екен, сөйтіп "Жеті қаракшы" қанша жымысқы оймен әре- кеттенсе де еңбегі зая кететін көрінеді. Аңызда қаншалықты халықтық терең әфсана жатқанын осыдан да айқын аңғарамыз.

Осында аталатын "Үркердің" орналасу жолының халық шаруашылығына тікелей қатысы болған. Айталық, "Үркер" күз басында шығыстан, қыс басында төбеден, көктем басында батыстан көрінеді. Ал жаз басында мүлде көзге көрінбейді. Мұны қазақтар "Үркердің" жерге түсуі" деп атайды. Жұрт: "Үркер" жерге түспей жер қызбайды", "Үркерлі" айдың бері қыс", "Үркер" туса сорпа ас болады", "Үркердің" тууымен қой қырқылады" деп санайды. Көріп отырғанымыздай "Үркер" халық тіршілігінің көптеген жәйттерін ашып беруге көмектесетін болған.

Ертеде түріктер "Үркер" шоқ жұлдызын "Үгір", "Үкір" деп атаған. Бұл сөз сол жұлдыздың аспанда үріккен қойдай шашырап жатқанын бейнелесе керек. Қазақта да "Шоғыр Үркер жамбаста Үріккен қойдай", "Қысырақтың үйірі үркіп бөлініп кетті" деген тіркестер бар. Осының бәрі сол "Үркер" атауымен байланысты туғанын аңғарамыз.

"Темір қазық" жұлдызының қызметі айтылғандардан өзгешелеу. "Темір қазық" өзінің атында көрсетілгендей, қаққан қазықтай орнынан мызғымайтын

жұлдыз. Өзге жұлдыздар да арқандаулы аттай "Темір қазық" төңірегі-нен ұзақ кетпейді. Үнемі солтүстік бетте тұратын "Темір қазық" арқылы батыс пен шығыс, оңтүстік бағыттарын айқындап алу қиын емес, сол арқылы жолаушылар баратын жағынан адасып ажыраспайтын болған.

Кейде таң ата туатын "Шолпан" мен "Есекқырғанды" (Юпитерді) шатастырып ауыстырып алғанда, жолаушылар түйеден басқа көліктерін зорықтырып алып көп шығынға ұшырайтын кездері де бар. Мәселен, "Есекқырған" жұлдызының аты да осы оқиғаның сырын баяндайтын тәрізді.

Қазақтар ертеден-ақ бір жылды он екі айға, әр айды төрт аптаға бөліп, оны жиырма сегіз күнге есептеген. Бұл дәстүр көне түрік дәуірінен бері жалғасып келеді. Осы есептің мән-жайын Ұлықбек, Бируни зерттеу кітаптарынан да көре аламыз.

Тоғыс пен амал атаулары да ерте дәуірден тұрақтап қалыптасқан. Тәжік, өзбек, қазақ есепшілері бұларды: "амал": сәуір, зауза, сарыатан, әсат, өзра, сүмбіле. мизан. ақырап, қауыс, жәдди, дәлу, үт" деп атаған. Осыған орай әртүрлі өмірлік болжамдар айтып отырған. Мұның бір алуаны: "Сәуір (көкек) болмай, тәуір болмас". "Қараша - қауыс, кәрі құтанды тауыс", "Жаксылығына алса күт, жаманшылығына алса жүт", "Жәди айы жебедей жерге тығады", "Үт келді - жүт келді" тәрізді болып келеді.

Қазақтар колданған ай аттары төмендегіше: наурыз, көкек, мамыр, отамалы. шілде, сарша, қыркүйек, қазан, қараша. тоқсан, қаңтар, ақпан. Жыл басы: наурыз. Бұл атау бізге парсы тілінен ауысып орныққан. Бұл айда Күн мен Түн теңеліп Жана жыл туады. Оны "Наурыз

мерекесі" дейді. Осы кезеңде мал бакқан елдің өмірінде де үлкен өзгерістер болады. Қыстан кысылып "жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілген" тұсында ел жайлауға шығып аққа кенеледі. Мал төлдеп шаруаның бір малы екеу болып, далада шаттық орнайды. Жыл басы Наурызбен осы тоқшылықка толы кезең жыл сайын ұлы мейрамға айналып, оны халқымыз "Ұлыстың ұлы күні" деп атаған. Бұл күні жұрт бұрынғы реніш-өкпені ұмытып құшақтасып көрісіп, өз ара ізгі ниет, жақсы тілектер айтатын болған. Осы мерекеге арналып халықтың сәнім-нанымын білдіретін бата, тілек жырлары туып қалыптасқан. Мұның бір үлгісі:

Ұлыс күні кәрі-жас
Құшақтасып көріскен.
Жаңа ағытқан қозыдай.
Шалдар бата беріскен,
"Сақтай гөр" деп терістен

немесе:

Ұлыс күні қазан талса,
Ол жылы ақ мол болар.
Ұлы кісіден бата алса,
Сонда олжалы жыл болар -
болып келеді.

Көкек - Көкек құстың алғаш келіп шақыра бастайтын айы (көктем).

Мамыр - Аққу, қаз секілді құстардың семіріп түлейтін айы.

Отамалы - Жер отайып, малдың аузы көкке тиетін ай.
Мұның екінші бір аты "Маусым" делінеді.

Шілде - Парсының "Чилла" деген сөзінен алынған. Әуел де бұл ай 40 күндік мезгілді білдірген.

Сарша - "Сары шақ" деген көне түрік ұғымынан шыққан. Кейде "Сарша - тамыз" деп қосарлана да аталады.

Қыркүйек - Қой мен ешкінің төлдесуін бір жүйеге түсіру үшін, қошқар мен текеге күйек байлайтын болған соны "Қыркүйек" атымен атаған.

Қазан - Егін-терім жиналып, суық соғатын кез. "Қазан - соғу" сөзі осы мәнді білдіреді.

Қараша - өрістің шөбі бітіп, жер қараятын мерзім.

Тоқсан - Мұнда жылдың ақырғы ширегі тоқсан басталады. Кейде "Желтоқсан" деп те аталады.

Қаңтар - Қыстың түні ұзарып, күні қысқарып қаңтарылатын кез.

Ақпан - Қазақтың "Үт келді - Жұт келді" дейтін айы. Мұнда көбіне ақ боран соғып, мал шығыны көп болады.

Ай аттарының салыстырмалы кестесі.

Ай аттары			Жұлдыздардың белгілеріне және қазіргі календарь айларына сәйкес келуі
Көне түрік тілінде	Арабша	Қазақтың халық календарын-да	
Қозы	Жамал	Наурыз	Тоқты (март-апрель)
Үді	Сәуір	Көкек	Торпақ (апрель-май)
Ерентүз	Зауза	Мамыр	Егіздер (май-июнь)
Құмық	Саратан	Маусым	Шаян (июнь-июль)
Арслан	Әсет	Шілде	Арыстан (июль-август)

Вадяй басы	Сүмбіле	Тамыз	Бикеш (август-сентябрь)
Өлкі	Мизан	Қыркүйек	Мизан (сентябрь-октябрь)
Шаян	Ақырап	Қазан	Сарышаян (октябрь-ноябрь)
Иа	Кауыс	Караша	Мерген (ноябрь-декабрь)
Ұглақ	Жади	Желтоқсан	Ешкімүйіз (декабрь-январь)
Көкек	Дәлу	Қаңтар	Сушы (январь-февраль)
Балық	Үт	Ақпан	Балық (февраль-март)

ЖЫЛ БАСЫ

Қазақ халқы бағы замандардан бері он екі жылды бір мүшел санап келген. Мүшел жылдар 12 түрлі хайуан атымен аталады. Бұлар төмендегіше: 1-жыл (басы) - тышқан, 2-жыл - сиыр, 3-жыл - барыс, 4-жыл - қоян, 5-жыл - ұлу, 6-жыл - жылан, 7-жыл - жылқы, 8-жыл - қой, 9-жыл - мешін. 10-жыл - тауық, 11-жыл - ит, 12-жыл - доңыз. Аталған жылдардың жартысы үй хайуандары да, ал қалғаны түз тағылары. Сонымен 12 жылдан кейін 13-жыл тышқан- нан басталып, осы мерзім бір мүшел деп

аталады. Мүшел жылдың басын қашанда 22-наурыздан санайтын болған.

Мүшелдің шығу тарихы туралы әр алуан аңыздар бар: Меселен, Махмұт Қашқаридің (XI ғ.) айтуынша, ертедегі түркілердің бір ханы бұрынғы елеулі бір соғыстың қай мерзімде өткенін сұрағанда, жұрт тап басып айта алмаса керек. Сонда хан енді бұдан былай Зодиақтағы он екі таңбаға сайксс он екі жылды бір кезеңге негіз етіп алуды қсыныпты. Екінші бір аңыз-әңгімеде тағы бір хан аңға шығып, қасындағы куушылары түз аңдарын өзснге қарай тықсырып қуса керек. Судан өткен аңдардың кезе-гіне қарап жыл санаудың тәртібін белгілепті деседі.

Үшінші аңыз бойынша он үш хайуан жыл атын иемденуге талап қылып, өз ара таласып қалыпты. Сонда тышқан тұрып: "Ертең ерте тұрып жаңа шыққан Күнді аңдиық. Сонда Күнді ең бірінші көрген жыл басы болсын, қалғандары Күнді көрген кезек тәртібімен жыл атына ие болсын", - деп ұсыныс жасапты. Бәрі соған келісіп, уақыт жақындаған кезде тышқан ептілікпен түйенін басына шығып алып, Күнді бірінші болып көріпті. Бұдан кейін Күнді көрген он бір хайуан да жыл атын иемденеді де, "менен бұрын ешкім көре алмас" деп бойына сенген түйе жыл атынан құр қалыпты делінеді.

Келесі бір аңызда түйе де құр алақан калмапты деседі. Бұл бойынша, жоғарыда аталған он екі хайуан түгел жиналып, түйенің мүшелерін бөлісіп алса керек. Осыдан барып жыл атын алған жан-жануарлардың бәрі түйеге ұксас болып кетіпті. Айталық, тышқанның құлағы, барыстың кеудесі, қоянның ерні, жыланның иір-иір бойы, сиырдың тұяғы, жылқының жалы, койдың жоңы, мешіннің бөксесі, тауықтың айдары, иттің саны, доңыздың құйрығы түйеге тартыпты дейді.

МҮШЕЛ ЖАС

Адам баласы туғаннан бастап, өсіп-жетілу кезеңінде қатерлі жылдар болатындығын айтып келеді. Оны мүшел жас деп атайды. Алғашқы мүшел он үш жас - бұл адамның балалық шақтан, ересектік шаққа дейінгі кезеңі. Ол кезде ер балалардың дауыстары өзгеріп, қыз балалардың дене бітімі сүйкімді бола бастайды.

Он үш - кейбір нәзік балалар үшін қауіпті, өйткені баланың бойындағы өзгеріс кезеңі жәйімен өтсе қауіп жоқ, ал күрт өзгерсе, кейбір балалар жүрек, жүйке ауруларына ұшырауы мүмкін деседі. Осындай мүшел есік қаққанда, "О, Құдырет, мені осы мүшелден қатерсіз өткізе гөр" - деп, аллаға жалбарынатын.

Жиырма бес жас - жігіттіктің алғашқы сатысы. Ол кезде ер жігіт бусанып, дене құрылысы өсіп, жетіліп, күші тасып тұратын кез. Бұл мүшелде де садақа беріп, келесі мүшелге дейін аман-есен болайын деп ниет етеді.

Отыз жеті жас - адам өміріндегі ең басты мүшел. Ол қырықтың қырқасында жүрген болып есептеледі. Бұл мүшелде адам жігітшіліктен, мосқалдау кезеңге өтіп, ақыл тоқтатып, дүниеге қызыға да, қызғана да қарайтын кезі.

Қырық тоғыз жас - бұл, адамның даналыққа аяқ басатын кезеңі. Бұл мүшелде кейбіреуі немере сүйсе де, кәрілікке мойын бұрмай, "маған кәрілік келмесе екен, әлі де болса қартаймай ойнап-күліп қалайыншы" дейтін кезі.

Алпыс бір жас - адамның даналығы артып, өзінен туған балаға сын көзбен қарап, басқан ізін андып, жаман-жақсыны ажыратып, өзі де тәубеге келетін кезең. Бұл мүшелге толған кісі дүниеге мүлде басқа көзбен қарап, кәрілікті мойындауға болар-болмас қана көңіл бөлетін кез.

Жетпіс төрт жас - бұл мүшел кәріліктің мойынға мініп, аяғын тұсап, отырса - тұруы, тұрса - отыруы мұн, жатса ұйқы жоқ, адамның діңкесі құрып "айхай, жас кезім-ай" деп көкірсігі қарс айырыла күрсініп, дөңбекшіп барып ұйықтайтын кезең.

Сексен жеті жас - бұл мүшелде адамның айдай басы қатып, өзінен кейінгілермен бала құсап ұрсып, жеген тамағын жеген жоқпын деп, өкпелегіш болатын кез. Сол үшін де ел арасында "күлсең кәріге күл", бұл жасқа жеткен де бар, жетпеген де бар деседі.

Кезінде ол кісінін пейілі тар болса, ол алжып кетеді, ал керісінше болса, жас балаша жаутаңдап, көзі жасаурап, ақыл-ойынан адаспай, тек кеудеде соғып тұрған жүрегін ғана сезетін болады.

Адамның өмірінде әрқилы жағдайлар болады. Ол: үйлену, балалы болу, от-басының қуанышы және мүшел тойлары. Мұсылман халқы тойдан қашпаған қауым. Дегенмен шілдехана мен мүшел жас тойлары ол адамның ен басты тойлары. Әр адам баласы мүшел жастан өткен сайын садақа беріп, жеті нан үлестіріп келеді. Ал, он үш жас, жиырма бес, отыз жеті, қырық тоғыз мүшелдерді міндетті түрде тумаларын, дос-жаранды шақырып, той жасауды үрдіс етіп келеді. Әрине, әркім шама-шарқына қарай жасаған жөн, жағдайы келмесе, онда садақа берумен шектеледі. Ал, енді кейбір елде мүшелді он екі жас деп септейді екен, ол дұрыс емсстігі ескертілген. Адамның дене бітімі он үш жыл сайын өзгеріп отыратындығы баршаға мәлім.

АМАЛ МЕН ТОҒЫСТАР

12 наурызда "Амал" кіреді. 12 көкекте "Сәуір" кіреді. 22 мамырда "Зауза" кіреді. маусымда "Сарыатан" кіреді. шілдеде "Әсет" кірсді. 23 тамызда

"Сүмбіле" кіреді. 23 қыркүйекте "Мизан" кіреді. 23 қазанда "Ақырап" кіреді. 22 қарашада "Қауыс" кіреді. 22 желтоқсанда "Жәдди" кіреді. 20 қаңтарда "Дәлу" кіреді. 19 ақпанда "Үт" кіреді.

Айдың Үркерді "басып өтуі" тоғыс дегі аталады. Тетелес екі тоғыстың арасында өтетін уақытты қазақ халқы тоғыс айы дейді. Тоғыс айының ұзақтығы жуық түрде 27 күн немесе 27 күн 8 сағат. Жыл ішінде Үркер мен Ай 13 рет қана тоғысуы мүмкін. Бірақ оның екеуі көрінбейді, өйткені "Үркер 40 күн жерде жатады".

Үркерді бір жаңасындағы Ай жапқаннан кейінгі ай бір тоғыс айы, бес жаңасындағы Ай жапқаннан кейінгі ай бес тоғыс айы т.с.с. делінеді. Тоғыс айында дәл 27 күн болмағандықтан тоғыс үнемі тақ санға келс бермейді, төрт тоғыс, алты тоғыс т.с.с. болуы да мүмкін. Бірақ әдет бойынша оларды тақ санға келтіріп, бес тоғыс, жеті тоғыс деп айта береді. Сонда бөлшек сандар дөңгелектеніп, ай 28 күн етіліл алынады. 13 тоғыста 28 күннен 364 күн болады. Тоғыс есебінде жұп сандардың кездеспейтіні осыдан.

Тоғыс айы мен азаматтық айдың күндері әр түрлі болғандықтан, олар бір-біріне қабыспайды. Сондықтан қаңтар - 9 тоғыс, ақпан - 7 тоғыс, наурыз - 5 тоғыс айы деу дұрыс емес. Оларды тек шамамен, жуық түрде ғана солай деуге болады.

Тоғыс есебі де шаруашылықта қолданылған. "5 тоғыста қар кетпес, 3 тоғыстан қар қалмас", "3 тоғыста қой қоздайды", "5 тоғыста күйск түседі" сияқтылар осыны дәлелдейді.

Тоғыс есебін жүргізу үшін әжептеуір білім керек. Жұрттың бәрі бірдей оны айыра бермейді. Сондықтан тоғыс календарын сауатты адамдар, есепшілер жүргізген. Бие байлау, қой қырку, қыстауға көшу тағы

басқа жұмыстардың мерзімдерін есепшілер жариялап отырған.

Илияс Жансүгіровтың бір өлеңінде:
Ел күйекті шешіпті,
Есепші айтты десіпті,-
деген жолдары бар.

АПТА АТТАРЫ

Күн тәулігі (24 сағат) мен ай ішіндегі аралықтарды көрсететін уақыт, мерзім - апта аттары қайдан шыққан? Шығыс (Египет, Вавилон, Қытай) елдері халықтарында сонау көне заманда айды аптаға болу тәртібі пайда болыпты. Мұнын өзі Ай фазасынын өзгеруіне байланысты шықса керек, себебі, олар әрбір 29,5 тәулік сайын, яғни төрт апта өткен сайын қайталап тұрады. Сондықтан біздің заманымызда ай мерзімі төртке бөлінеді: айдың бірінші ширегі, толық ай, айдың соңғы ширегі, жаңа ай. Айдың сондай әр бөлігі, шамамен, жеті күн саналады. Көне халықтар "жеті" деген санды сол тұста мәлім болған планеталардың санына қарап, қасиет тұтыпты. Олар Жерді айналатын жеті планета Ай, Меркурий, Шолпан, Күн, Марс, Юпитер, Сатурн. Азияның кейбір халықтары (Үндістандағы хиндилер) апта ішіндегі күн аттарын осы күнге дейін планетаның атымен атайды екен. Мысалы:

Жексенбі - Равивар (Күн)
Дүйсенбі - Сомвар (Ай)
Сейсенбі - Манивар (Марс)
Сәрсенбі - Будхавар (Меркурий)
Бейсенбі • Вирвар (Юпитер)
Жұма - Шукравар (Шолпан)
Сенбі - Шанивар (Сатурн)

Біздің жыл санауымыздың 1-ғасырында "жеті күндік" апта Римде қолданыла бастап, одан бүкіл Батыс Еуропаға тарайды.

ЖЫЛ ҚАЙЫРУ

Қазақта жыл басы Наурыз айының (марттың) 22-нен басталады. Он екі жыл бір айналғанда бір мүшел толды деп есептеледі. Жыл басы "тышқан" саналады. Ал 1983 жылдың мартында "доңыз" жылы басталса, ол енді 1995 жылдың мартында қайта келеді. Кестеде қазіргі жыл санау мен ескі жыл қайыру қатар берілген. Сол арқылы әркім ескіше жыл қайыру әдісімен қазақтың жыл санауы бойынша өзінің қай жылы туғанын және неше мүшелге толғанын біле алады. Бірінші мүшел 13 жаста толады. Оған он екі жылдан қосып отырсаңыз, келесі мүшел шығады. Адам өзінің туған жылын мүшел жылмен есептеу үшін туылған жылына 9 санын қосып, сол санды 12-ге бөледі, ал сонда қалдық саны мүшел жыл саны болып шығады. Мәселен, кісі 1940 жылы туылған болса, бұл мүшел есебінің қай жылына тура келетінін білу үшін, оған 9 санын қосса, 1949 жыл болып шығады, ал соны 12-ге бөлсек, 5 қалдық саны калады. Демек мүшел жыл есебі бойынша ол ұлу жылы туылған болады.

ҚАЗАҚ ЫРЫМДАРЫ

Әдет-ғұрып айнасы

Ұлы Даланы сан ғасырлар бойы мекендеген ата-бабаларымыз қылыш ұстап серт берген дәуірден — құран ұстап ант берген заманға дейін талай-талай асулардан асып, бұралаң-бұлтарысы көп жолдардан өткен. Сырт көзге сыр бермейтін көшпелі өмір-тіршіліктің қаншама асылдары мен құндылықтары тарихтың аударылған ауыр парақтарының астында қалып бара жатыр.

Шоқан Уәлихановтың 1862-1863 жж. жазылған «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» атты мақаласына көңіл аударайық: «Қазақтар туралы барлық зерттеушілердің айтуынша да, барлық географиялық нұсқауларда да; қазақтар — мұсылмандар, бірақ шамандық ырым, сенімді де ұстайды. Олар мұсылман дініне табынумен қоса шамандық нанымдарға да иланады. Бұл пікірлер шындыққа келеді, дегенмен олардың шамандығы (бақсылығы) неден тұрады? Бірақ, өкінішке орай қазақ арасындағы шамандық, бақсылық жөнінде әртүрлі мерзімді басылымдарда мақалалар жарық көргенімен, осы жай туралы осы күнге дейін ешкім егжей-тегжейіне жетіп жазған емес». (Ш.Уәлиханов «Таңдамалы», Алматы, «Жазушы», 1985).

Қазақ ырымдарының, наным-сенімдерінің түп-төркіні тым әріде жатқанына ұлы Шоқан осылайша назар аудартады. Ол өзінің «Тәңірі (Кұдай)» деп аталатын (шамамен 1854 — 1855ж.ж. жазылған) мақаласында да қазақтың ырым-кәделерінің отқа табынған; табиғат пен жаратылыстың барлық тосын құбылыстарын қасиетті деп санаған, ислам дінімен араласқан тәңірі дінінде жатқанын жақсы аңғартқан.

Қазақтың бүкіл салт-сана, әдет-ғұрып, наным-сенімдерінің, ырымдарының бастау бұлағы Көк Төңірге, Көк Аспанға, табиғатқа табынған қадым замандарда жатқанына шүбәсіз иланамыз.

«Ырым, — дейді Шоқан, — әдет-ғұрыптың бір түрі. Шаман «дінінде осы әдетті сақтау шамандықтың бетін қайтарады. Ал ырымды бұзу адамға қайғы-қасірет әкеледі. Бір сөзбен айтқанда, европалықтар осындай ырымды діндарлық, соқыр наным дейді, ал осы салт-сана шамандық сенімдегі дәстүрлі әдет-ғұрыптың құрамдас бөлігі. Ырым Халықпен бірге көптеп жасап келе жатқан әдет-ғұрып болып саналады, ал аян, лепес, жақсылық нышаны ретінде де жасалады. Мысалы, әйелі үнемі қыз тауып, ұл көрмей жүргендер, игі ниетпен ең соңғы қызына Ұлтуған деген ат қояды. Майкөт деп те атайды, артынан ұл туса екен деп». (Ш.Уәлиханов, «Таңдамалы», Алматы, «Жазушы», 1985).

Бүгінгі күнге қазақ ырымдарының ғасырлар көшінде әбден сана сүзгісінен өтіп, ешқандай күмән туғызбайтын, наным-сенімге әбден берік ұялаған түрлері ғана жеткенге ұқсайды. Бірақ ғылыми бағасын алып, толық елеп-екшеуден өткізілмегендіктен де бір ізге жүйеге түсірілген жоқ. «Малым — жанымның

садағасы, жаным: — арымның садағасы» деп ғұмыр кешкен ата-бабамыздың тіршілікте ұстанған позициясы, көзқарасы арман-аңсары да осы ырымдарында терең жасырынып жатқан тәрізді. Бұған жан-жақты ғылыми талдаулар жасалатынына үміт артамыз.

Ырымдар

1. Адамның құлағы шуылдаса қазақ екі түрлі ырымға жатқызады.

Сол құлағы шуылдаса - өлімнің хабарына жориды. Жақын-туыс, ағайын-алаш, құда-жекжат, ауылдастардан біреу өлген екен деп ойлайды да, «оң құлағым, оң құлағым» деп үш рет айтады. «Жақсылыққа көріне гөр» деп, тілеу тілейді. Оң құлағы шуылдаса - қуанышты хабарға жориды. «Оңыңа бастай гөр» деп, оң құлағының түбін оң қолының бас бармағымен үш рет қағады. Онысы - жақсылық орнықты болсын дегені.

2. Дене мүшелерінің жыбырлауы да ырымның арқауы. Оң қабағы тартса «қуанамын, бір игі хабар естимін» деп, жақсылыққа бейімдейді. Ал сол қабақ тартса «бір жайсыз жағдай болар» деп іштей үрейленеді. Қабағына сілекей жағып: «Жамандықтан сақтай гөр!» деп тілейді.

Мүсәпірлерге садақа береді. Ерні тартса — жақсы дәм бұйырады, сарқыт жейміз деп ойлайды. Иық тартса — жаңа шапан немесе киіг киюге бағыттанды. Табан қышыса — алыс сапарға шығуға, жолаушы жүруге ырымдайды. «Жолым оң, сәтті сапар болғай» деп тілейді. Тақым тартса — ат мінуге немесе үйленуге жориды. Алақан қышыса — ақша болады, байлық қонады деп нанады. Шеке тартса — басқа бақ қонады, мәртебе өседі деседі. Мұрын жыбырласа — иіскерлік көбейеді, той-томалақ, «ақ түйенің қарны жарылғандай сый-сияпат болады» деп қуанысады.

3. Қазақ тұзды бейберекет шашпайды. Себебі, барлық тағамның тұзсыз дәмі жоқ. «Астың иманы — тұз» деп қарайды. Тұз төгілсе — ырыс төгіледі, дәм шамданады, ас азаяды. Жерге төгілген тұз еріп жоғалғанша сол жерге тұзды төккен адам тұздай ашшы тұрмыс кешіреді, деп ырымдайды.

4. Қарға қысты күні үйге қарап «қақ, қақ, қақ» десе, қар жауады, жазда жаңбыр жауады деп ырымдайды. Мұның ауылда той болатын жайға бейімделетін жағы да бар.

6. Ит адамға опадар саналады. Малды күзетіп, ит-құстан қорғайды. Жаугершілік кезінде сақтыққа себін тигізеді, жаудың келіп қалғанын сездіреді. Осыған орай аңыз да бар. Мысық: «Күлден басқа бермеді, тозақ отына күйдір» деп, иесіне опасыздық етеді екен. Ал, ит құйрығымен отқа су сеуіп, адамды тозақ азабынан құтқаруға ұмтылады деген сөз бар.

9. Күн күркіреп, нөсер жауып, найзағай жарқылдаса — үйдің іргесі отпен аласталады. Адамдар «бисмилла, бисмилла!» деп, тәубә қып, иман келтіреді. Қазақ ұғымында найзағай — алланың жын-сайтанға атқан оғы. Үй іргесін отпен аластаудың мәні — құдай тағала даладағы жын-сайтанды атқылағанда, олар қашып келіп үйдің іргесіне тығылмасын дегені. Сондықтан оларды отпен

қорқытып қуу керек. Іргені отпен аластамаса үйге жасын түсуі ықтимал. Адамдардың сол пәледен шошып, зәре-құттары қалмайды.

10. Қазанды есік жаққа қаратып қисайта аспайды. Ол құласа: «Несібе төгіледі, ырыс шайқалады, ас азайып, дән далаға қашады. Отқа төгіліп, дән күйеді. Күл астында қалады. Қазан шайқалса — ырыс шамданады» деп ырымдайды.

11. Шәугімнің шүмегін ошақтың аузына қаратып аспайды. Шай тасыса — отқа тұз құйылып, күйеді. Тұз күйсе — үйдегі қыз ашшы азап арқалайды деп ырымдалады. «Тұз — астың иманы, қыз — үйдің көркі». Дәм-тұз ауыспақ қыздан. Тұз шамданса — қыз шамданады. Дәм-тұз атқан адам өмір бойы оңбайды деп, сол ырымға нанады.

12. Үйге кірген жыланды өлтірмейді. Басына ақ тамызып шығарып жібереді. Себебі, кейбір кездерде періштелер жылан бейнесіне кіріп, жер бетін шарлайды екен. Жыланды сол періште болар деп ойлайды. Ал, даладан жылан көрсе — қуып жүріп өлтіреді. Себебі, оны қастық жасайтын қара бас, шұбар төс дұшпан деп қаралайды.

13. Жайшылықта мініс атының жал-құйрығы күзелмейді. Себебі, ат иесі өлсе — оның мініс аты тұлданып, жал-құйрығы күзеледі, қаралы күйге келтіріледі. Сондықтан жайшылықтағы мініс ат сондай күйде көрінбесін дегені.

15. Ауылдан атқа мініп аттанғанда артынан ит ере шықса, қуалап зорлықпен кері қайтармайды. Өйткені, ит иесіне опадар. Мүмкін, жолы болар, сапары оң болар деп, жақсылыққа жориды.

16. Жүкті әйел шашын кеспейді. Өйткені, мұндай қылықтан бақ таяды, іштегі баланың бақыты сөнеді, кемтар туылады, қол-аяғы қысқа болады деп ырымдалады.

17. Қазақ қыз баланы қорламайды. Қыз — ару, болашақ ана. Ұрпақ қыз арқылы өрбиді. «Қыздың жолы жіңішке», «Қыз назы қырық кісіні мас қылады», «Қыз — жат жұрттық» деп әздекттейді. «Қыздың қабағында құт бар. Қыз қабағы — күрең тартса — ел жұтқа шалдығады. Қыздың қабағы күлімдесе — құт қонады. Қызды қорлаған қызыл шақасынан айырылады. Қыздың жолы қырық кісінің жолын бөгейді. Қызды жылатқанның қырсығы қырық есекке жүк болады» — деп ырымдап, қыз баланы адамның бақытына балайды.

18. Қонақ боп барған үйінде қызды төрге отырғызады. Себебі, «қызда қырық көліктік бақыт бар». Төрде отырса сол бақыттың жұғыны қыз отырған төрде қалады. «Қызда қырық қырсық та бар». Босағада отырса - сол қырсық сол үйде қалады. «Қызда оттай ыстық мейір бар». Төрде отырса — сол мейір сол үйге бағышталады. «Қызда мұздай суық ызғар да бар». Есік жақта отырса сол ызғар сол үйді шалады. «Қызда қырық періште бар». Төрде отырса, сол періштелер сол үйге қонады. «Қызда қырық сайтан да бар». Есік жақта отырса, сайтандар сол үйде қалады. Осындай ырымдардың салқынынан қалтырап, ыстығына қуанады. «Қазақ ырым етеді, ырымы қырын кетеді» дейтін мәтел осындай ырымдардың жемісі болар.

19. Таңертең ас үстіне келген адам астан ауыз тиюге тиіс. Себебі, «Таңертеңгі асты тастама», «Таңертеңгі асты тастасаң — ұжымың сені тастайды» деген тәмсіл бар. Сондықтан таңертеңгі ас үстіне келген адам жақсылық үшін астан ауыз тиіп аттанады. Адам жастан үлкен болса да, астан үлкен емес. «Ас — адамның арқауы». Таңертеңгі ас бір күндік өмірдің бастамасы. Таңертеңгі асты тастамай, көңілді отырып ішсе, сол күнгі жұмысың да оңға басады деп жорылады.

21. Жол үстінде келе жатқан жолаушыдан: «Қайда барасың?» — деп сұрамайды. Қайта «жол болсын!» деп, ақ жол тілейді. Себебі, жолаушы барар бағытын құпия ұстайды. Қаскөй біреулер біліп қалып, соңыма түседі, жолымды торида, сайтан соңымнан ереді деп, жаман ырымға балайды.

23. Мама ағашта байлаулы тұрған ат қасынысып, бірін-бірі тістелесе — жақсы ырым. «Кұда боламыз, құшақ айқастырамыз, мерекелі күн туады» деп ағынан жарылады.

24. Өрісте жайылып жүрген малдың не қоралы қойдың ортасын қақ жарып өтпейді. Себебі, үйірлі малдың ішінде Қызыр пайғамбар жүреді. Малдың оттай ыстық көрінуі содан деп ырымдайды. «Малды ауылда құт бар», «Мал бар жерде жан бар», «Қойдың сүті қорғасын, қойды қырған оңбасын» деген мақалдар да бар. Қоралы қойдың ортасын жарып өтсе — Қызыр шамданады, мал екіге бөлінеді. Ортасынан айырылады, шығынға ұшырайды. «Қой Меккеден шыққан» дейтін ырымдармен байланысты болуы ықтимал.

25. Үйге кіріп келе жатқан қонақ оқыстан сүрініп кетсе, үй иесі марқаяды және төрінен сыйлы орын ұсынады. Үйге аяқ астынан байлық толады, бақ қонады, үй сәулетті тігіліп, қонақ абыройының басы деп ырымдалады.

26. Қазақ асты оң қолымен алып жейді. Сол қолымен алғанды ерсі көреді. Оң қолмен тамақ жеу, оң қолмен амандасу, есіктен оң аяқпен кіріп, оң аяқпен шығу — осының бәрі ісім оң болсын, оңға бассын, оңға бастасын деген ақ ниеттің ырымы.

28. Жайшылықта ер кісілердің жүресінен отыруы — жаман ырымға жатады. Бұл қаралы күйлі, өлім-жітім жағдайын еске түсіретін құбылыс. Қайғылы ерлер, серігінен айырылған кісілер осылай қара тұтып отырады. Сондықтан жайшылықта ер адамдар құйрығын жерге басып, жайраң қағып отыруға тиіс. Ал, әйел адамдардың жүрелеп отыруы — жақсы ырым. Әйелдердің биязы түрмен ибалы бейнеде жүрелеп отыруы — ерлерге, үлкен кісілерге көрсеткен құрметі есептеледі. Ерлер жүрелесе — ауылға қатер төнеді, әйелдер жүрелесе — ауылға иба кіреді деп жориды.

29. Еркек те, әйел де, бала-шаға да сыртқы киімдерін желбегей жамылып жүрмей, жеңін киіп жүруі керек. Себебі, әруақтар ғана жеңсіз кебінін желбегей жамылып, үйге кіреді деп, үрейлі ырымға жатқызады. Екі қолы жоқ кемтар, мүгедек адамдар да сондай кейіпте болады деп, жаман ырымға жатқызады.

30. Екі қолды артқа ұстап жүрудің де жосыны теріс. Себебі, бұл — қолы артына байланған тұтқын пендені еске түсіреді. Сол сияқты бүйір таяну да жаман ырым. Өйткені, жұбайынан айырылған қаралы әйел немесе талақ етілген әйелдер

ғана бүйірін таянып, аһылап-үһілеп қайғы шегеді. Жайшылықта мұндай қылық көрсеткендерді жұрт ұнатпайды.

31. Жолаушылап келе жатқан адам бір үйге сусын ішуге түспек болса, сол үйдің есігіне тура беттеп келіп аттан түспейді. Оң жағынан түседі әрі үйді айналмайды. Себебі, жау үйінің жай-күйіне қарамайды, өлімнің суық хабарын естірткелі келген адам да күй таңдамай үйге кіреді. Сондықтан жолаушының жүрісі жаман ырымға ұқсамасығ дегені. Дос, туыстар оң жол, оң тілеумен келіп, оң аяқпен үйге кіреді.

36. Қазақ салты бойынша түнде сыпырынды төкпейді, үй сыпырмайды. Сыпыра қалғанда: «Үйге бүйі кіріп кетті» дегенді айтып барып сыпырады. Себебі, сыпырынды жатқан жерге жын жиналады. Түнде сыпырындының ласы денеге шашыраса, адамға жын жабысады да, жазылмайтын науқасқа тап болады деп ырымдалады. Түнде үй сыпырмайтыны — сыпыртқының ұшына жын жабысады. Төсек салатын орынға жын орнығып алса, адам төсегінен суынып, ұшынады деп жорылады.

37. Аң аулауға алғаш шыққан адам тұңғыш олжасын біреуге сыйламайды. Онда қанжыға қурап, құр қалады, қанды болмайды, жол болмайды. Бақ пен несібе басқаға кетеді деп ырымдалады. Ал, келесі саятта олжасын дос-жарн, туған-туыстарына сайлауға болады. Мұның мәнісі - әр қандай істің бастамасы өзімен болады. Жақсылығы да, жамандығы да басқаға көшпесін деген ниеттен туған ырым. Мұның түп-төркіні – дүние құмарлық емес, жақын кісілері сол олжадан бақытсыздыққа ұшырамаса екен деген тілектің нышаны...

38. Алыс сапарға шыққанда жолға сары май, тұз алып шықпайды. Оның мәнісі – долым сарғайып, зарықтырмасын, тұздай ашты азап тартпайтын деген ниетті бейнелегені.

39. Жаңа түскен келін өзінің киім-кешегін албаты қысқарта бермейді. Өйткені, бұлай еткенде дүниеге келетін нәресте кем туылады немесе түсік болып түсіп қалады деп ырымдайды.

40. Егіннің тұқымы үшін біреу қарыға дән сұраса, ренжімей берілуіге тиіс. Өйткені, дәнді адам емес, қара жер тілеп жатыр деп ырымдалады. Тіпті, түк жоқ деген күнде де бір уыс дән ұстатады. «Егін әлей болсын!» деген тілек айтып, қарыз сұраушыны жылы шыраймен шығарып салады. Мұнысы — үйден дән арылмасын, дән тасып, елдің қажетін өтесін дегені.

41. Қырманға астық бастырар алдында егінші Дихан атаны еске алады да, бір шайнам дәнді аузына салып: «Дән дәмді болсын, ішер көбейсін» деген тілек айтып барып іске кіріседі. Мұнысы — қырмандағы дән шашылмасын, алдымен өзіміз ауыз тиелік, басқаға жем боп кетпесін дегені.

42. Асқа, тойға арнайы әкелінген қымызы толы сабаны түгел сарықпайды. Түбінде азғантай болса да сарқыт қалуға тиіс. Себебі, саба кеуіп, семіп қалмасын, саба кепсе, малдың желіні семіп, сүті тартылады, құт-береке кетеді, сарқыт ішер жан қалмайды деп ырымдаған.

45. Қазақ құда-жекжатына, туыс-туғанына, дос-жаранына ит бермейді. Себебі, «Иттей ырылдасып қалмайық», «Ит ырылдаса — береке бұзылады», «Құдалық, достық, туыстық баянды болмайды» деп ырымдалады. «Құда мың жылдық» деп татулықты тілейді.

46. Бесікті бейуақытта сыртқа шығармайды. Нәрестені алты айдан асқанша үйде жалғыз қалдырмайды. Өйткені, қараңғылық пен жарық жер бетінде таласып тұрған кезде Бақ пен Сор да тез алмасады. Перілер мен жын соғысып жатады дейді. Осы кезде ұйықтауға да болмайды. Бейуақтың күнәсі жабысады деп ырымдайды. Кіндігі қатпаған сәби осы мезгілде үйде жалғыз қалса, шошынады, перілер баланы алып кетіп, орнына өздерінің ақыл-есі дұрыс емес баласын тастап кетеді деп жориды. Кейде баланың ұрық безі бұзылып, рухынан айырылады, сондықтан қасынан адам үзілмеген жақсы деп иландырады.

47. Ұзақ жолдың азабын тартып келген жолаушыны жаңа босанған әйелдің үстіне кіргізбейді. Ол өте жақын туыс болса ғана біраз демалғаннан кейін беті-қолын жуып, сыртқы киімдерін шешіп, жеңілтектенген соң барып кіруге тиіс. Өйткені, жол азабын тартқан адамның түсі сұсты, қабағы қатыңқы болады. Өмір есігін жаңа ашып, көзі мөлдіреп жатқан сәби мен сүйек-сүйегі босап, әлсіреп жатқан ана шошып қалмасын, секемденбесін, сырттан кірген кісіге ілесіп келіп, жын жабыспасын деп ырымдаған.

48. Бос бесікті тербетпейді. Баласы өліп, бағы сөніп, өзегі өртенген, содан есалаң күйге ұшыраған әйел ғана солай істейді. Сондай жамандық болмасын деген ырымы.

49. Нәрестенің еңбегін баспайды. Өйткені, баланың бақыты еңбегінде болады. Нәрестенің былқылдап тұрған еңбегін басса — миы зақымданады. өміріне қатер төнеді деп жориды.

50. Бесікке қолданып жүрген түбекгі, шүмекті төңкермейді. Себебі, түбек пен шүмек нәрестенің рахаты үшін жасалған мүліктер. Оны төңкеріп қойса, ішіне кір жабысады, от басына қойса құрап семеді, сондықтан таза жуып, күн көзіне қақтау керек, өйтпесе бала қуығы тұтылып ауырады деп ырымдалады.

51. Баланың ит жейдесін далаға тастамайды, біреуге бермейді. Себебі, нәрестенің бақыты сол жейдені киген күннен басталады, сол жейде сол бақытты сақтайды деп жориды. Әуелі, бұрынғы заманда дауға барған адамдар, жауға шапқан батырлар баласының ит жейдесін қойнына тығып ала жүрген. Себебі, сол жейде қауіп-қатерден, пәле-жаладан сақтайды деп ырымдаған.

52. Қыдырып келген жас баланы үйден құр қол шығармайды. Өйткені сәбидің меселдесі қайтпасын, көңілі қалмасын, жүрегі суымасын, келер бақытының беті қайтпасын, үйде оттай ыстық ықыласы қалсын деп ырымдаған. Егер сәби суық рай көріп, кейіген кейіппен шығып кетсе, бұл шанырақтан бақ, төрден бақыт, дәннен ырыс кетеді деп ырымдалады. «Адам ұрпағымен мың жасайды» деген мәтел осындайдан пайда болған шығар.

53. Көне бұйымдар мен заттарды жаңғыртып жонбайды. Бұлай істегенде беті жабулы тұрған пәле мен дау қайта қозады деп ырымдайды.

54. Алғашқы некеге пайдаланылған бұйымдар бұзылмайды, той киімдері сөгілмейді. Себебі, бұлай етсе, тату неке бұзылады не адам өледі, көңіл жыртылады, араға суық түседі, ыстық құшақ суиды. От жүректе тұтап, өрт кеудеде лапылдап тұрған махаббат сезімі өшеді, әуелі адамдар бір-бірімен жауласады, бітпес дау басталады деп ырымдалады.

56. Асқа, тойға, мереке-мейрамға бағышталып сойылған малдың еті сол үйдің адамдары ауыз тимей тұрып, басқаларға берілмейді. Қанын итке иіскетпей көміп тастайды. Бұл — жақсы тілеу басқаға аумасын, он тілск ит-құсқажем болмасын дегені. Сондықтан мұндай кезде ылғи да нысаналы мал сойылады. Дені сау көк қасқа тай, ақ сары бас қой, атан түйе, атан өгіз, ту бие секілді. Сондай мал сойылған соң қасиеті кетпесін дегені.

57. Сауысқан үйдің төбесіне қонып немесе үйге қарап шықылықтаса — үйге қонақ келудің нысаны. Алыстан жолаушы келеді, жолаушылар аман-есен оралады деп ырымдайды... «Әлей-алей, ақ сөйлей гөр!» деп тілек айтады.

58. Дастархан басында, ас алдында, тамақтанып отырғанда сырттан сәлем беріп кірген кісінің қолын алмайды. Бас изеп, асқа кел деп шақырады. Жуылмаған қолды астан артық көру — адамдық қасиетке жатпайды. Астан аттауға болмайды. Майлы ас жеп отырып, қолды сілікпейді. Бұлай істегенде ас сілкінеді, дәм-тұз атады деп ұйғарылады.

59. Әйел толғатқанда үй ішінде ілулі тұрған заттардың бәрі алынып тасталады. Сандықтардың ауызын ашып қояды. Осылай істелсе — толғақ жеңіл болады, жолдың бәрі ашық, ақ ниетпен тілеу тілеп тұр деп ырымдалады.

60. Жаңа босанған әйел үйге кірген итке шық демейді. Бұлай істесе — әйелдің тісі түсіп қалады, бойынан қайраты жойылады деп ырымдалады.

64. Әйелдер ошақтың үш бұғанан асырып отын үймейді. Олай болғанда күйеуінің көңілі басқа әйелге ауып кетеді деп ырымдалады.

65. Екі қабат әйел керулі тұрған және шұбатылып жатқан арқаннан аттамайды. Бұлай істесе — босанған кезде баланың кіндігі мойнына оралып, өміріне қауіп төнеді деп ырымдалады.

66. Әкесі бар бала қолын төбесіне қойып, төр алдында шалқасынан жатпайды. Бұлай істесе — әкесіне наразы болып, өлім тілеп, зауал әкелгелі жатар деген жаман ырымға жорылады.

67. Киіз үйдің есігін үйдің үстіне қарай лақтыруға болмайды. Есіктен Бақ пеп Бақыт та, Сор мен Қайғы да кіреді. Есікте кие болады. Лақтырғанда сол кие шамырқанады. Жау шапқанда ғана есікті үйдің үстіне түре лақтырып, жауға құқай көрсетіледі. Жайшылықта есікті лақтырмау — сондай жаман әрекет болмасын дегені.

68. Екі қолды төбеге қоймайды. Жамандық істен, қолға түскен тұтқындар ғана ант-су ішкенде екі қолын төбесіне қойып, жүресінен отырады. Сондай жамандық көрінбесін дегені.

69. Есіктің босағасын екі қолмен керіп тұрмайды. Табалдырықты баспайды. Маңдайшаға артылмайды. Өлім шыққан, жау шапқан, қаралы күнге ұшыраған

үйлерде ғана сондай көріністер болады. Сондай жаман ырымды істеуге тыйым салынады.

70. Үйде отырған қонақты саусақпен санамайды. Оның ішінде ақ сақалды қариялар да отыруы мүмкін. Малды және қолға түскен тұтқынды ғана саусақты шошайтып санайды. Ал үйден отырған кісілерге бұлай істеу - әдепсіздік саналады. Қонақтар шамданады. Тіпті, қариялар адам өледі деп те ырымдайды.

71. Қазақ отқа түкірмейді. Отқа, шалаға су құймайды. Отқа су құйса – пырылдап, үй ішін күл басады. Күл басса – нас басады. От киесі қашады. Оттай ыстық жалын суиды. Құштарлық сөнеді. Адам өледі. «От бар жерде – жан бар». От - тірліктің негізі. Отқа су құю – жамандықтың нышаны.

72. Таңертеңгі асты ішіп отырғанда ерлі-зайыпты адамдар ұрыспайды. Таңғы тірлік басталады. Күн шуағымен өмірге бақыт келеді. Ырызық тасыған, көңіл шалқыған күн туады деп, ыстық ықыласпен таңертеңгі асты ойнап-күліп отырып ішеді. Сонда қабақтар жадырап, жақсы күн болады деп ырымдалады.

73. Аяқты көкке көтеру – жақсы қимыл емес, оспадарлық. Онда аспаққа асыласың, аяғың көктен келеді, үйде өлім-жітім, қорада мал шығын болады, Көк тәңірі шамданады деп жорылады.

76. Қазақ баласы жаңа шыққан көк шөпті жұлмайды. Ағаш бүрлерін үзбейді. Көк шыбықты сындырмайды. Өйткені, жас өндірдің бәрі бақыттың бастамасы, барлық тірліктің қайнар көзі. Көк жұлсаң – көктей орыласың, қарғыс атады деп ырымдалады.

77. Қазақ баласы бастау басына, бұлақтың қасына дәретке отырмайды. Барлық тірліктің атасы да, жан біткеннің анасы да сол бұлақ, сол бастау деп біледі. Сондықтан бұлай істегенде оның киесі атады, қарғысы тиеді. Тазаны арамдасаң – арың кірленеді, абыройың төгіледі деп ырымдайды.

78. Қазақ жапан даладағы жалғыз ағашты кеспейді, зақым келтірмейді. Саясына барып паналап, ұйықтамайды. Олай істесең – сол ағаштай сопиып жалғыз қаласың, дүниеде жалғыздықтан өткен жамандық жоқ. Жаның құлазудан асқан қорлық жоқ. Жалғыз ағашты жамандық тілеп тұрған жауыздықтың нысаны деп қарайды.

79. Қазақ қосарланып өскен, қатар біткен ағашты кеспейді. Олай істегенде қосағыңнан айырыласың, қанатыңнан қайырыласың, бақайыңнан майырыласың, тамырыңмен қырқыласың деп шошиды. Дүние түгел егізден жаралған. Егіздің сыңарын құлатқан оңбайды. Көңілі қарауытып, санадай сарғайып, зарығып, қиналып өтеді деп ырымдайды.

80. Далада жатқан, шала жанған ағашты үйге кіргізбейді. Өйткені, күйелі ағаштай пәле жұққыш болады. Көңіл шаладай бықсып, үй ішінде алауыздық туады. Қорадағы қой, өрістегі жылқы, қотандағы сиыр, даладағы түйе шала туып, шығын көбейеді. Береке кетіп, бақыт сөнеді, адам өледі деп ырымдалады.

81. Үлкен тойда, аста немесе салтанатты мереке-мейрамда сыйлы қонаққа көк қасқа тай, ақ сары бас қой, атан түйе, дөнен өгіз сойылады. Сонда барлық тілеу қабыл болып, зор бақыт қонады деп сеніп, ырымдалады.

82. Қазақ сейсенбі күні жолға шықпайды, сапарға аттанбайды. Бұл күні жол болмайды, жолдан пәле кезігеді, сейсенбі күні жолды жылан кес-кестеп жатады деп ырымдайды.

88. Қазақ некелі төсекке басқа адамды жатқызбайды. Көрпе-жастықтарды да біреуге қолданбайды. Неке бұзылады, махаббат тітіркеніп, шетке ауады деп ырымдалады.

89. Қазақтың келіні қайын енесі мен қайын атасының төсегіне отырмайды. Бұлай істеу әдепсіздік, арадағы сыйластық бұзылады, адамдық жойылады, құрметтен айырылады, келіннің етегі ашылады деп, қатал тәртіппен тыйым салып, жаман ырымға жатқызады.

90. Қазақ аққуды, сары ала қазды, бұлбұлды және жалғыз жүрген құсты ауламайды, атпайды. Өйткені, бұларды киелі құс деп есептейді.

91. Қазақ біреуге қатты ашуланған адамға «тісінді қайра», «ерніңді тістеме», «жұдырығыңды түй» дейді. Өйтпесе кек ішінде кетеді деп ойлайды. Кек ішінде кеткен адам дертке шалдығып, ем табылмай өмірден өтеді, түсі жылымайды, жүрегі жібімейді, кекшіл болып, көпшіл болмайды. Тісін қайраса, жұдырығын түйсе — ашуы сыртқы шығып, көңілі жадырайды деп жориды.

92. Қазақта түн ішінде ысқырмайды. Ысқырса сырттағы жылан үйдегі дыбысты іздеп кіреді деп ұйғарады.

93. Қазақ түнде айқайламайды. Тек жаугершілікте ғана солай істелуге тиіс. Жайшылыққа ондай теріс қылықтан аулақ болған жөн деп ұйғарылады.

94. Қазақ бейіт баспайды, қолмен нұсқап көрсетпейді. Бұлай істесе әруақ атады. Бейіт басқан адам топ, сал ауруына ұшырайды, қол-аяғы тартылып қалады деп ырымдайды.

98. Қазақ «Бүлінген елден бүлдіргі алма» деп, өз ішінен бұзылған елге теріс қарайды. Бұлай істесе бүлік жұғады, пәлесі қалады, жала жабылады деп ырымдайды.

99. Қазақ мүшел жасын жасырады, басқаларға айтпайды. Себебі, мүшел жас — қатерлі жас, тіл мен көз сұғынан сақтасын деп ұйғарады да, жасты айтуға тура келсе не асырып, не кемітіп айтады.

104. Қазақта жаңа киген киімге байғазы береді, түйме тағады. Онысы — түйме артынан түйе келеді деген ырымы.

105. . Қазақ көне жұртты, оттың орнын баспайды. Басса — ауыру жабысады, піле қонады деп жориды.

107. Қазақ өзі мініп жүрген атын соғымға соймайды. Ал, біреуге берсе — сілекейін алып қалады. Онысы — бағы да, соры да басқаға кетпесін дегені.

109. Қазақ шашты далаға тастамайды, жерге көмеді. Құс шашты ұясына салса — бас ауыруға шалдығады, бас айналалғыш болады, ұмытшақтық, жеңілтектік дертке шалдығады деп ырымдайды.

110. Кептерге қарай тас лақтырмайды. Олай істесе — тыныштық бұзылады, береке кетеді деп ырымдалады.

111. Қазақ салтында үйдің ішінде тырнақ алмайды. Тырнақ тамаққа түссе — жазылмайтын ауруға тап болады деп жориды. Бұрынғы заманда мыстан кемпірлер тырнағын алып, қастасқан адамының төсегіне қойса, жады ауруына ұшырайды екен деген аңыз бар.

112. Қазақ нанды баспайды. Нан аса қасиетті деп есептеледі. Нанды басқанды құдай атады, қарғысқа ұшырайды, өзегі талып өкіреді деп ұтады.

113. Қазақ әйелдері қасын боямайды, жұлып тақырламайды. Бұлай істесе — қастасы көбейеді, жауы басына шығып, басынады деп жориды,

114. Қазақ басқа үйді айналмайды. Айналса, сол үйдің пәлесі жабысады немесе өзіне қонуға тиісті бақ адасады деп ырымдайды.

115. Атты кісі бейіт тұсынан шауып өтпейді. Бұл әруақты сыйламағанның қылығы. Сондықтан әруақ атады, сайтан жабысады, әруақ соңынан қуалап үйге келеді деп ырымдайды.

121. Малға оба тисе, қасиетті саналған адамдардың моласынан топырақ әкеліп, малды ұшықтайды. Себебі, оба да бір қасиеттің белгісі. Оның да күшті қорғаушысы болады деп ырымдайды.

122. Пұшпағы қанамаған бедеу әйел жуынып-шайынып тазаланып алған соң, әулие адамдардың қабырына барып тәу етіп жалбарынса, сүйегі жарылып, бала көтереді деп ырымдайды.

123. Қазақ дос-жаранына, туыс-туғанына сары түсті заттарды тарту-таралғыға ұсынбайды. Сары түс — дерттің белгісі, сары ауру жабыстырады, жазылмас дертке ұрындырады деп жориды.

124. Қазақ беталды жер шұқымайды, жер қазбайды. Бұл қылық өлім шақырады, ажалды хабарлайды деп, жаман ырымға балайды.

125. Әкесі тірі адам төрге шықпайды, бас ұстамайды. Бұлай істесе әкесі өледі деп ырымдалады.

126. Қазақ салтында от жаққан орынды баспайды. Отта кие бар. Бұлай істегенде оттың киесі атады деп, тыйым салады.

127. Қазақ ұғымында аспан денелерінің де өзіндік қасиеті бар деп есептеледі. Мысалы, көктен жұлдыз ақса — адам өлгені деп жориды.

128. Ауа райының құбылысы да әртүрлі ырыммен парықталады. Күн тұтылса — мұсылманға, Ай тұтылса — кәпірге көрінеді, патшалары өледі деп жориды.

129. Жанып тұрған шырақты үрлеп сөндірмейді, бір затпен басып өшіреді. Үрлеп өшірсе — бақ таяды, бақыт сөнеді, адам ұмытшақтық дертіне тап болады деп ырымдайды.

130. Түн ішінде біреудің үйіне кіргенде «ассалаумағалейкүм» деп сәлем бермейді. Тек «Кеш жарық» деп қана тілек айтады. Өйткені, кейде сайтан түн ішінде періште бейнесіне еніп төрде отырады дейді. Соны абайламай сәлем беріп қалған жағдайда сол адамның аузы қисайып, ақыры ауырып өледі деп жориды.

131. Түнде әйел заты суға бармайды. Әйел жаны нәзік әрі қорқақ келеді. Су жануарларын көргенде жын деп ойлап, шошынып қалады деп есептеледі.

133.. Көктемде алғаш күн күркірегенде үйдің іргесіне ақ төгіледі. Бұл ақ мол болсын деген ниеттен туған ырым.

135. Жайшылықта түндікті бақанмен тіремейді. Себебі, өлім шыққан үй ғана осылай істейді. Жақсы күнде жаман ырым жасалмауы керек деп ұйғарылады.

136. Тұңғыш баланы алыс сапарға той жасап аттандырады. Тойға үлкен-кішінің бәрі жиналады. Бала үлкендерден бата алсын, жолы ашылсын, маңдайы жарылып қуансын, сапарға жарқын жүзбен аттанса, ғұмырлық сапары да сәтті болады деп ырымдалады.

137. Жаңадан келіп, қоныс қонғандарға ауыл ерулік береді. Қоныс құтты болсын айтады. «Көрші ақысы — тәңір ақысы» деген сөз бар. Ерулік бермесе, дән қусырайды, босаға сөгіледі, жер жериді деп ырымдалады.

138. Жаңа босанған әйел қырық күнге дейін қолын суық суға малмауы керек. Салқын заттарға қол тигізбеу керек. Жаңа туған нәресте суық жүрек, тасбауыр болып өседі деп ырымдалады.

147. Жаңа туған сәбидің кіндігін киелі әйелге немесе жасы үлкен парасатты кемпірлерге кестіреді. Себебі, «Нәресте кіндік шешесіне тартады» деген сенім бар. Ауру-сырқат немесе жарымжан әйейдер кіндік кессе, бала соған тартып кетеді деп ырымдалады.

148. Нәресте туғанда кіндігін ай балтамен кесіп, таза жіппен байлайды. Кіндік кескен балтаны пайдаланбай, сақтап қояды. Кіндік үш-төрт күнде түседі. Ұл баланың кіндігін «үй күшік болмасын, далада өскен батыр болсын» деп, қырдан асырып лақтырып жібереді. Ал, қыз баланың кіндігін «үйдің құты болсын» деп, от басына ошақтың түбіне көмеді. Бала оқымысты болсын деген ниетпен кітап арасына сақтап қоятын да, ат құлағында ойнасын деген тілекпен, аттың жалына байлап қоятын да дағды бар. «Тілегімізді кіндік кескен жерден, кіндік қаны тамған жерден бер» дейтін сөз осындай ырымдардан қалған.

149. Жаңа босанған әйелге ақ сарыбас қой сойып, ақ тілеу айтып, қалжа жегізеді. Себебі, туыттағы тері шықпаса, ана мен баланы қырық түрлі қырсық шалады, қалжа жемеген әйелдің баласы ынжық болады деп ырымдалады.

150. Бала емізіп отырған әйел омырауын басқа кісілерге көрсетпеуі тиіс. Баланы қалқалап отырып емізеді. Бұл кезде сөйлемейді. Себебі, басқаның көзі омырауға түссе — емшегі ісінеді, сыздауық шығады деп ырымдалады. Ал сөйлесе бала шашалып, қолқасы қабынады да, ауруға шалдығады.

151. Қаз тұрып, апыл-тапыл жүре бастаған баланың тұсауы салтанатты түрде кесіледі. Бұл «Тұсау кесер тойы» деп аталады. Баланың аяғы ала жіппен тұсалып, байланады да, оны сол ауылдың желаяқ, жылпың, қадірлі кісілердің бірі кеседі. Сонан кейін сәбиді әрі-бері жетелеп жүргізеді. Тұсауы кесілетін баланың қалтасына тәтті тағамдар, күміс тиындар сықап салынады. Тұсауы кесілген соң тойға келгендер мұны таратып алады. Тұсау кесілмесе — бала сүріншек болады, үлкейгенде топ ауруына шалдығады деп ырымдалады.

154. Бостан-бос тасты шықылдатпайды. Бұйтсе — қасқырдың тісі қышиды, қорадағы, өрістегі малға шабады. Мал шығыны көбейеді деп ырымдалады.

155. Жаңа түскен келіннің бетін ашқанда, жыр айтушы ақын оң қолымен ашады. Жеміс ағашына немесе тобылғы сапталған қамшының сабына қызыл торғын орамал байлап, сонымен ашады. Онысы: «Келіннің беті айдай жарық болсын, жемісті ағаштай ұрпағы көп болсын» деп ырымдалады.

158. Жауырынды мұжып болған соң, етек жағын жарып, ашып тастайды, өйтпесе жол бітеледі, жол азабы көбейеді, жол тұйыққа тірелді деп жориды.

159. Қазақ үш әйел тастаған еркекті жақтырмайды. Оның қолынан балаларына дәм татырмайды. Жамандығы бастарына келеді деп ырымдалады.

160. Тай мініп, өзінің сүндет тойына шақыра келген баланың қолына тәтті ұстатып, тайының жалына шүберек байлал: «Жол болсын, той құтты болсын!» деп жол көрсетеді.

161. Қызына құда түсе келген адамның тілегін қабыл еткенде жағалы шапан кигізеді. Оны «шеге шапан» дейді. Бұл құдалық баянды болсын деген ниет.

162. Қонақ келгенде есікті үй иесінің өзі ашады. Ал қонақ шығарда есікті үй иесі ашпайды, қонақтың өзі ашып шығады. Қонақ үйге келгенде құт бірге кіреді деп жориды. Қонақ кетерде үй иесі есік ашып берсе, құт та әлгі кісімен ілесіп кетеді деп ырымдалады.

173. Қазақ ұғымында, үкі — қасиетті құс. Үкінің үлпілдек жүні, басы, сирағы және қауырсынын жын-сайтаннан қорғайды деп, төсектің басына, бесікке, бас киімге қадайды.

174. Қазақта «ақты телміртпе» деген сөз бар. Алдыға қойылған айран, сүт, қымыз секілді тағамдарды көп тостырмай, тез ішу керек. Ақ көп телмірсе, аққа адам да телміріп, зарығатын болады деп ырымдалады.

178. Қазақта: «Сыйға — сый, сыраға — бал» дейтін сөз бар. Жігіт жағы құдаларды есік көрсетуге шақырады. Мұндағы мақсат — қалыңдықтың барлық туыс-туғандарын күйеуге таныстыру, өз ел-жұртын, дәулеті мен сәулетін көрсету. «Өлі-тірісіне» бір мал аталады. Бұл — әруақ разы болсын дегені. Егер өлі-тірісіне мал аталмаса, келін ауруға шалдығады деп есептейді.

179. Қазақта шын көңілмен, адал ниетпен құдаласып, қонақ болып отырғанда табак тартар алдында құйрық-бауырды араластырын турап, үстіне айран құяды да, құдаларға асатады. Бұл асатудың әзілге ұласатын жағы да бар. Алайда адал ниет те қабысып жатады. Айран араластыруы — тілек ақ болсын, іші-бауырымыз араласан мың жылдық құда боламыз деп ырымдағаны.

180. Жас жұбайлардың алғаш жататын төсегі — «Ақ некенің ақ төсегі» деп аталады. Енесі мен жеңгелері төсекті аршамсы аластайды, иіс су себеді. Төсекті бұлай аластамаса, жын-сайтан жабысын, неке бұзылады деп жориды.

184. Қазақ мойынға жіп салмайды. Өйтсе сайтан есінен тандыра аздырып, өзін-өзі білмей буынып өледі деп ырымдайды.

185. Төрдін төбесіне түлкінің, қасқырдың, аюдың және басқа жыртқыш аңдардың терісін іліп қоймайды. Өйтсе — бақ тұрмайды, үйді үрей билейді. Үй іші жыртқыш аңдарға толып тұрғандай сезіледі деп, жамандыққа жориды. Әсіресе, жас отаулар иелерінің бұлай істеуіне тіпті болмайды.

186. Қазақ қыздары үйдегі қонақтың қарсы алдына келіп, талтайып отырмайды. Мұндай қылық қызды ұятсыз іске ұрындырады, бақытсыздыққа душар етеді деп ырымдайды.

187. Қазақта айдалада жалғыз кетіп бара жатып, түнге қалса, мұсылмандардың моласындағы мазарға түнеп шығады. Таңертең әруақтарға бағыштап құран оқып аттанады. Жалғыз адамды түнде әруақтар қорғайды деп жорылады.

200. Қазақтар жәйбарақат кезде бас бармақты тістемейді. Қаралы күн, құсалы түн өткізіп, өзегі талған адамдар ғана солай істейді. Ешбір себепсіз бұлай істеу — жамандық нышаны деп жорылады, оған қатаң тыйым салынады. Қатты өкінгенде ғана бармақ тістейді.

201. Қазақ көкке, шаңыраққа қарап түкірмейді. Көк тәңірі атады. шаңырақ киесі соғады деп ұйғарылады.

202. Қазақ аяқ киімінің табанына қарамайды. Аяқтың баспайтын жері жоқ, аяқ киім де таза емес. Былғанышты көрсе — көз ұшынады деп есептейді. Ал аяқ киімінің табанына қарай қалған күннің өзінде үш мәрте түкіреді. Онысы — көзім ұшынбасын, аяғым ақсамасын дегені.

203. Қазақ салтында жаңа түскен жас келін көрші ауылға алғаш қыдыра шыққанда, үлкен енелері оған «итаяғыңа сал» деп сақина, білезік, жүзік секілді заттар ұсынады. Келіншек тұңғышын босанып, нәрестені алғаш шілде суына шомылдырғанда ыдысқа осы заттарды салады. Нәрестені шомылдырып болған соң әйелдер бұл заттарды бөліп алып, балаға ақ тілеу тілейді. Онысы — нәресте сараң емес, жомарт, қайырымды болсын дегені.

204. Қазақта көз тиеді, сұқ өтеді, тіл батады деген ұғым бар. Кейбіреулерді «сұқ көзді, сұқ тілді» деп сескенеді. Көз сұғы — жақсы адамға, жас балаға, жүйрік атқа, қыран құсқа, сұлу қызға, қайсар батырға, қайратты палуанға тиеді деп нанады. Сондықтан ас пен тойларда палуандарды, жүйрік атты көптің көзінен тасада ұстайды. Онысы — тіл мен көздің сұғы тимесін дегені. Біреу жас келінге немесе сәбиге сұқтана қараса, «көзің тиеді, қара жерге түкір» деп, жерге түкіртеді. Көз тисе «сұқ-сұқ» деп, тіл тисе «тфә-тфә» деп, ерекше мақтаса «тілің тасқа» деп қайырым айтады.

207. Қазақ жас келінге, жаңа туған балаға, тағы басқа ерекшеліктерге алғаш көрген сәтте көрімдік сұрайды. Бұл — дүние құмарлық емес, сол жаңа нәрселердің елге таныла беруі үшін айтылған тілек. Көрімдік байғазы да емес. Көрімдік жас адамға, жақсы атқа, құсқа сұралады. Байғазы бала немесе жастар жаңа киім кигенде көңілін аулап беріледі.

208. Қазақта ұзатылған қыз жыл толмай төркініне келмейді. Себебі, отаудың оты лаулай түссін дегені. Бұл мезгіл бұзылса - ақ төсек суиды, көңілге жел кіреді деп ұйғарылады. Мұндай кезде туған бала безбүйрек, қатал болады деп сенеді. Сондықтан отауды жайнатып ұстап, отбасына самауырды қайнатып қойып, келген-кеткенді ашық-жарқын қабақпен қарсы алу арқылы жас келін келген жеріне әбден бауыр басып кетуі керек. Содан кейін ғана төркініне баруға болады.

Төркіндей барғанда дауыс айтып, сағынышын да ақтаруға ерікті. Қуанышты көрісу – жақсылық. Ата-анасы сағынып келген қызын жылы шыраймен, ақ пейілмен күтеді. Қайтар кезінде қалағанын береді. Қыз марқайса – ел көңілі өседі деп жориды.

209. Қазақта «Күйеу аяқ» дейтін ырым бар. Жігіт қалыңдығын өз үйіне түсіргеннен кейін қызын ұзата барған енесін қошаметпен қайта жеткізіп салады. Сонда ата-енесі күйеу балаға мал атайды. «Күйеу аяқ» дегені сол. Бұл күйеудің аяғы жеңіл болсын, көңілі ашық боп қайтсын дегені.

210. Қазақта «жарыс қазан» деген ырым бар. Бір әйел толғатып жатқанда, басқа үйдің әйелдері қазанға жеңіл-желпі тамақ салып, оны оны босанатын әйел бала тапқанша пісіріп үлгеру үшін жарысады. Қазақ ұйғарымында туатын бала «жарыс қазанға» қатынасып, пісетін тамақтан бұрын жарық дүниеге келуге ұмтылады.

211. Көрші-қолаңнан біреу алыс жолға аттанғанда ауылдағылар жолаушының тоқымын қағады. Бұл – тоқым қағар деп аталады. Жолаушы аттандырған үйдің иесі дастархан жайып, жиналған жұртты сыйлайды. Жұрт жолаушыға ақ тілеу айтады.

212. Қазақта «тұмар тағу» ырымы да бар. Бала не жасы кіші біреу ауырса молдаға дұға жаздырып алып, оны ақ шүперекке не теріге үш бұрыштап бүктеп тігеді де, дұға арналып жазылған адамның мойнына тағып қояды. Бұл тұмар сол адамды не баланы пәледен, тіл-көзден, ауру-сырқаудан сақтайды деп нанады. Тұмардың түрі көп. кейде жас төлдерге де, ботаға да, ауырған малға да тағады.

214. Қазақ ұғымы бойынша шаруамен бір үйге кірген адам тізе бүгеді, тіпті өте асығыс болғанның өзінде де тізе бүгіп, үй иесіне ілтипат жасауға тиіс. Бұл – шаңырақтың құрметі. Егер келген адам түрегеп тұрып шаруасын айтып, тізе бүкпей шығып бара жатса, үй иесі: «Неге тізе бүкпейсін, біздің үйдің сиыры түрегеп тұрып бұзауласын дегенің бе?» деп, өкпе айтады. Қариялар: «От ала келген жоқсың, тізе бүк!» деп бұйырады. Бұл – үйдің иесіне тағзым ету.

215. Ұзатылған қыз соңынан ерген сіңілісіне өзінің тақиясын, бөркін береді. Бұл: «Ендігі кезек сенікі, бағын ашылсын» дегені. Мұны қазақ «Шарғы» дейді. Шарғылы қызға жеңгелері, құрбылары: «Бағың жансын, бағын ашылсын» деп жақсылық тілейді. Жасы үлкендері: «Маңдайың жарық болсын» деп маңдайынан иіскейді.

219. Келін түскенде, қыз ұзатылғанда, жолаушы сапардан оралғанда, құда не туыс-туған келгенде, тағы басқа қуанышты күндерде ауыл әйелдері құрт-ірімшік, қант-кәмпит, күміс тиын араластырып, топтасып тұрған адамдардың ортасына «Шашу, шашу!» деп, айқайлап тұрып шашады. Шашуды барлығы теріп алып, ырым ретінде үйлеріндегі балаларына апарын береді. Шашуды әйелдер ғана шашады. Еркек шашпайды. Шашуды балаларға берудің себебі «ырысты болсын» дегені.

220. Айт күні ренжуге болмайды. Жайраң қағып, жылы шыраймен, ыстық жүрекпен, тасыған мереймен жүреді. Айт күні ренжісе, келесі айтқа дейін ашу тарқамайды деп жориды.

226. Айттан бұрын үй тазаланады. Ескі-құсқыны, кетік ыдыс-аяқты тастайды. Айт күні жаңа нәрселер ғана істетіледі. Онысы - жаңа дүние көбейсін, бақ орнасын дегені.

227. Қазақ баласы түнде қасқырдың атын атамайды. «Ит-құс» деп бүркемелеп сөйлейді. Қасқыр десе — қастасып, қораға шабады деп жориды.

228. Келін қайын атасының, енесінің, қайын ағасының, қайын жұртындағы үлкен-кіші туыстардың атын атамайды. Ата-енесінен басқаларға қосалқы ат қояды. Бұл — қайын жұртына құрметі әрі сыйлағаны, жақсы келін атанудың жөні.

229. Қазақ баласы айға телміріп, ұзақ қарамайды, түнде жұлдыз санамайды. Айда бір кемпір бар, айға телміріп қарасаң, әлгі кемпір сенің кірпігіңді санайды, кірпігі саналған адам қазаға ұшырайды деп жориды.

230. Қазақта жаңа туған айға сәлем беретін әдет бар. Жазды күні айға сәлем бергеы жерінің шөбін жұлып, үйге алып келіп, отқа салады. Онысы — пәле-қазадан аман болайық дегені.

231. Қазақ ұғымында от — үйдің жарылқаушысы, шам-шырағы. Қазақ отты ерекше құрметтейді. Жаңа түскен келінді үйге кіргізгенде үлкен үйдегі отқа сәлем бергізеді. Одан кейін от басына төселген жұмсақ бөстекке (теріге) отырғызады. Онысы — оттай жайнап тұр, терідей жұмсақ бол дегені.

232. Жаңа түскен келін отқа сәлем бергенде: «От-ана, Май-ана, жарылқа!» деп тілеу тілейді. Басқа әйелдер отқа май құйып, алақандарын кыздырып алып, келіннің бетін алайды. Бұл — келіннің жүзі жылы, дидары ыстық болсын, тіл-көз тимесін дегені.

233. Наурыз күні кетік ыдыстарды пайдаланбай тастайды. «Жаңа күн — жаңа өмір, жаңа жыл» деп біледі. Бұл күні кетік ыдыспен ас ішсе — көне пәле, көне сүрдек қалады, жаңа күннің жаңа ырысын көре алмаймыз деп жориды.

234. Бірге туған бауырына, қарындасына қатты ашуланған кісі екі қолымен екі бүйірін таянып, көзін шарт жұмып тұра қалса, ашуы басылады, көңілі сабасына түседі деп жориды. Қазақ «Ашу — дұшпан, ақыл — дос» дейді.

235. Ағайынды кісілер араздасып қалса, басқа бір туысы ақ дастарханына шақырып, дәм сыйлап, татуластырады. Кейде араздасқандар бірін-бірі шақырып, дәм береді. Онысы — түгі жығылып жүрсін, таспен ұрғанды аспен ұр деп ұйғарғаны.

237. Сұраған кісіге инені ұшығымен бермейді. Ұшық — қастыққа, өштікке, араздыққа ұрындырады деп жориды. Инені қайтарғанда да иесіне ұшықсыз қайтарады. Қолға бермей, жерге тастайды. Бұл — иненің шаншуы жерде қалсын дегені.

238. Қазақта қыздардың кіндігін көрсетіп жүруге тыйым салынады, деп жаман ырымға жориды. Абыройы ашылып, ары төгіледі, бағы таяды, кіндігі

кірлеп, шайтан ұялайды, іш кірне ауруына шалдығып, өміріне қатер төнеді деп ұйғарады.

244. Емшекте баласы бар әйел жалаңбас отырып, бала емізбейді, орамал салып алуға тиіс. Жалаңбас болса, қайызғағын шайтан баланың ауызына салып жібереді, бала есейгенде мәңгүрт болады, анадан безеді, басына шығып, аяқ асты етеді деп біледі.

245. Қазақта әйел еркектің алдында төсін ашып, жарқыратып отырмайды. Бұлай істесе, сұқ көз қадалады, тіл тиеді. Соның салдарынан төсі қараяды, омырауы іседі. Тас емшек болып, омырауынан сүт қашады. Сүт болмаған соң, құт та болмайды, құшағы суық, бауыры тас болады деп жориды.

246. Ішіп отырған шай не, ас төгілсе: «Бисмиллә, бисмиллә, бисмиллә» деп үш рет айту керек. Өйтпесе асқазанға ас байланады десе, кейде ас шашлып-төгілсе той болады деп те жориды.

247. Қыздар өзінен жасы үлкен адамға немесе жігіттерге қарап тілін шығарып, жалақтатпайды. Бұл әдепсіздікке жатады. Ал, кейін тапқан баласы сақау болады деп ырымдайды.

249. Әйел кісі итке тас лақтырмайды. Бұлай істесе құт қашады. Ит — жеті қазынаның бірі, шамданады. Әйел қолының берекесі қашады, ырысы кетеді деп ырымдалады.

250. Бас киімді кез келген жерге тастай салуға болмайды, биікке іліп қою керек. Әсіресс, құйрық қойып отыратын жерге қоймау қажет. Себебі, бастан бақ таяды, бас ауруына тап болады. Бас айналып, тіл байланып, иман қашады. Адамның басынан қадірлі, ақылынан қасиетті ештеңе жоқ.

251. Киіп жүрген бас киімді сыйға немесе кие тұруға бермейді. Себебі, бастан бақ кетеді, соры қайнайды. Сыйлыққа жаңа бас киім беру керек. Бұл басты қастерлегендік.

252, Еркек әйелдің киімін кимейді, жаулығын салмайды. Өйтсе, еркектігі сөнеді, рухы жасиды, өсекші болып кетеді.

253. Жас келіншек еліріп, желігіп, желпініп жүрмеуі керек. Бұлай істесе баласы желіккіш болады. Толғағы ауыр болады, өзі де құтырып кетуі ықтимал деп жорылады.

254. Насыбай атқанды құдай атады. Демі сасып, дерті асқынып, қойнындағы жары жиркенеді. Мезез ұрпақ туады. Кем иек, кетік тіс, есалаң бала опа қылмайды деп ырымдалады.

255. Әйелдер ер адамға қарсы қарап жүрелеп отырмайды. Абыройы ашылады деп жорылады.

256. Түн ішінде қазаға көңіл айтпайды. Бұлай істесе өлім көбейеді деп жориды.

257. Әйел мал бауыздамайды. Басқа амал болмаған жағдайда тіреуішке мініп тұрып бауыздайды. Өйткені, әйел мал бауыздағанда сескенеді. Сескеніп бауыздаған малдың еті мәкіру саналады.

258. Әйел ат тағаламайды. Әйелдің қолы жеңіл, ат жазым болады деп жориды.

259. Әйел пышақ қайрамайды, жаниды. Пышақ қайраса еркегінің сағы сынады деп жорылады.

260. Ұстаның төс теміріне отыруға болмайды. Онда ұстаның қолы тарылады. Отырған кісі дертке шалдығады деп жориды.

261. Оттың орнына отыруға болмайды. Оттың киесі ұрады. Ақыры отқа өртеніп өледі деп ырымдалады.

262. Отты және оттың басын сабамайды. Бұлай істелсе — үй-ішінің құты қашады, шаңырақтың оты өшеді деп жориды.

263. Еркек кісі әйелдің іш киімін жумайды. Бұлай істесе — сағы сынады, кір суындай көңілін кір және нас басады деп тыйым салады.

264. Әйел биязы, сыпайы, жібектей есіліп тұруы керек. Үй-ішінің мүлкін, ыдыс-аяқты салдырлатпауы қажет. Адам тамақ ішетін ыдысты «ит аяқ» деп атамайды. Бұлай атаса — ыдыстың ырысы қашады, адамның дәм-тұзы төгіледі.

265. Әйел еш уақытта еріне қол жұмсамауы керек. Күш көрсетіп, таяқпен сабамайды немесе таяқ ала жүгіріп, сес көрсетпеуі тиіс. Ұрысқанда тілдеп, бетінс түкірмейді. Бұлай істеген әйелдің ақ некесі бұзылады, өзінен-өзі талақ болады деп есептейді.

266. Өлген адамды қабырға қою үшін үйден шығарарда бас жағымен есіктен шығарады. Дән түйген ақ орамалды басынан айналдырып алып қалады. Мұнысы — әруақ үйден дәмін біржола үзіп кетсін дегені.

267.

287. Дастархан басында, кісі көп жерде керілмейді және адамға қарсы қарап тұрып керілуге де болмайды. Бұл қылық тосаттан болатын өлінің елесі саналады.

288. Ат үстінде тұрып шіренбейді. Бұлай істеу — әулекіліктің, дарақылықтың белгісі деп біледі жұрт.

289. Тойы жасалып, үйінен ұзатылып шығарылған қыз кетіп бара жатқанда артына бұрылып қарамайды. Бұлай істесе — некесі бұзылады, күйеуімен отаспай, үйіне қайтып келеді деп жорылады.

290. Күйеу жігіт қалыңдығын ұзатып алып кететін жолы етегінен басып, шапанын алып қалады. Мұнысы — күйеу ескі тонын шешіп тастап, жаңа киім кисін, өмірі ажарлы болсын дегені.

291. Қыз бен жігіт алғаш қосылған түні жігіт жеңгесіне жолдық береді. Өйткені жеңгесі төсек салып, жайлы жатуларын тілейді. Қыздың пәктігіне куә болады, кірді де өзі жуады. Бұл — өмірлік адалдық нысаны саналады.

292. Келін барған жерінде алғаш үйге кіргенде босағаға соғылмай кіруі керек. Енесі қарсы алып, маңдайынан сүйеді, ілесіп келгендерге көрімдік береді. Келін босағаға соғылып қалса — үйдің берекесі қашады, келін баянды болмайды деп жориды.

293. Түйе мойнын созып жіберіп, басын жерге салып жатса, ұзақ жол немесе көш басталады деп ұйғарылады.

294. Аптаның сейсенбі, жұма күндері қазақта жолға шықпайды, ағаш кеспейді. Ал, жолға шығу қажет болған жағдайда бір затты не ақшаны (жеті, он жеті, қырық теңге) жолға тастайды.

295. Қой топалаң дертіне шалдықса — аршаны өртеп аластайды немесе елсіз түзге айдап тастайды, қасқыр шапса топалаң айығады деп сенеді.

296. Қоралы қойға қасқыр шапса, көк бөрінің аузы тиді, Көк төңірі қолдайды, мал өсіп, жан аман болады деп жориды.

297. Туыс-туғанға, ағайын-бауырға, дос-жаранға үш, бес, жеті санымен құрт, бауырсақ, шелпекті сыбаға ретінде бермейді.

Осы санмен тек садақа ғана беріледі.

298. Түйенің ішінде аруананы соғымға соймайды. Егер соғымға соятын болса, бұл әулеттен күш-қуат, негізгі мейір кетеді деп ырымдайды.

299. Хайуандарды, аңды, малды адамдай көру парыз саналады. Жүрегі кірді, қара ниеттер ғана бұлай істей алмайды. Бұл міндетті өтемегендерде адамдық қасиет жойылады.

300. Жаңа туған айды алғаш көргенде тізерлеп отырып, үш рет еңкейіп мінәжәт етеді де, сол тізе бүккен жерінің шөбін жұлып, отқа тастайды. Бұл — әулетім оттай қаулап өсе берсін дегені.

301. Аспандағы жұлдыз әрбір адам жанының бейнесі саналады. Бір жұлдыз ағып түссе — бір жан үзілді деп нанады.

302. Табиғаттың ерекше, тосын құбылыстары құдірет саналған. Топырақ үйілген төбешіктер, құла түздегі жалғыз ағаш, бұтақтары тарбиып өскен бұталардың өнген жері қасиетті делінеді. Сол жерлерге түнейді, шүберек байлайды. Әулие көмілген жерлерге мал сойып, тілеу тілейді.

303. Құлын, қозы-лақ байланып, көгенделетін желі арқанды аттамайды. Желінің киесі атып, шарапаты шайылады деп жориды.

304. Арқан-жіп ескен кезде жасөспірім балалардың керілген жіптің астынан өтуіне тыйым салынады. Бойы өспей тапал болып қалады деп жориды.

305. Арқан-жіп ескенде кейбірінің жібі ширамай, селкеу қалса, жұбайы болбыр, бос белбеу — бата тірсек болады деп ырымдайды.

306. Жылқышы ұстайтын құрықтан, балта мен бақанның үстінен аттауға болмайды. «Бақан аттаған байымайды, балта аттаған жарымайды» деген сенім бар.

307. Қазақ түнде айдалада жайылып жүрген жалғыз сиыр көрінсе, қамшымен сабайды. Себебі, түнде сиырды жын-шайтан мініп жүреді деп нанады.

308. Жал-құйрығының арасында шоқ-шоқ ақ қылы бар жылқы құтты саналады. Ол сатылмайды, біреуге берілмейді. Себебі, сол малмен бірге құт-береке кетеді.

309. Қазақ көкек құсына тиіспейді. Аңыз бойынша көкек адам екен. Бір ауылға күйеу келіп жатады. Аяқ астынан аты жоғалады. Қалыңдықтың сіңілісі жездесінің атын тауып әкелуге шығады. Бір аяғына өзінің етігін, бір аяғына асығып жүріп жездесінің етігін киіп алады. Сол күз айдалада көкек құсқа айналып кетеді. Көкектің бір аяғы қызыл, бір аяғы көк болатыны содан екен. Ат іздеп

шығын, жоғалған қыздан пайда болған көкек те аты жоқ құс аталады. Киелі құс санатына жатады. Көкек қонған ағаштың бұтағын сындырып алып, майы мол болады деген ұғыммен іркітке салады.

310. «Айналмақ» деген өзін-өзі садақа етіп, құрбандыққа қиятын ырым екен. Өзін біреудің жолына құрбан еткісі келген кісі ауырып жатқан науқасты үш айналып шығуы керек. Қазақтың жақсы көрген адамын «айналайын» деп айтатыны осыдан шыққан.

311. Торға түсіп немесе үйге бекіліп қалған құсты ұстаған соң, басынан үш мәрте айналдырып, босатып жіберу керек. Бұл пәлекет сол құспен бірге ұшын кетсін деген ниетті білдіреді.

312. Қазақта жанып тұрған отқа май тастап, соның лапылына қарап болашақты болжайтын ырым бар. Май тасталған оттың жалыны ашық түсте болса — жақсылықтың нышаны. Оттың жалыны қара қошқыл болса — жамандықтың белгісі.

313. Қазақ ішінде жауырынға қарап болашақты, тұрмыс-тіршілік ағысын, жақсылық пен жамандық нышанын болжайтын да ырым бар. Жауырынды тіс тигізбей тақырлап, таза мүжу керек. Тіс тиген жауырын сөйлемейді деп иланады.

314. Ұлыстың ұлы күнінде, торқалы тойда, қаралы қазада жеті казынаның бірі қара қазанда ас пісіріледі. Қара қазанда пісірілген ас ел бірлігін сақтайды деп ырымдайды.

315. Бейуақытта үйге шам жағып қою керек. Себебі, бұл кезде де қараңғыны жамылып жүретін шайтан оттан, жарықтан сескенеді, үйге кіре алмайды деп жориды.

316. Көкпарға тарту үшін қазақта тек қана ешкі түлігі беріледі. Қара ешкі — қыс бейнесі есептелінеді. Бата жасап сойылып, додаға салуға тапсырылады. Осы қимыл арқылы тіршілік қимылы басталатын көктемге құрмет көрсетіледі, жана күн құттықталады.

317. Мешітке имам сайлаған кезде де он екі мүшесі бүтін, дені сау, ақыл-есі дұрыс адам таңдалады. Ақылды, иманжүзді адам оқиған дұғаның сауабы мол деп жориды.

318. Ел жайлауға шыққан соң желі тартып, алғаш бие байлаған кезде үйірдің бастаушысы – айғырдың сауырына май жағылады. Бұл үйірдің төлі көбейсін деген тілеудің ырымы.

319. Ұзақ ауырып, айықпаған кісінің дертін ешкінің серкесіне көшіретін де ырым бар. Дұға оқып, ауруды серкеге көшірерде, науқас адамды үш рет айналдырып шыққан соң, мал ішіне қоя береді.

350. Ішкісі келмеген жағдайда «асыңа разымын» деп ықылас білдіреді. «Ас — адамның арқауы» саналады. Асты жамандаған аштан өледі деп жориды.

351. Жана туған нәрестені құттықтап, шашу алып барғанда шикі етті қоспау керек. Шикі ет өлімнің нышаны, жаман ырым.

352. Көшкен кезде жұртқа бір құшақ отын тастап кетеді. Жұрт, қоныс құры қалмағанына қуанады деп жориды. Жұрт қуармай жатады деп сенеді.

353. Бір үйде қонақ болып отырған кісі сол үйдің қазан-ошағына араласпауы тиіс. Өйткені, бөтен, үйренбеген кісіден үйдің берекесі үркеді деп жорылады.

354. Қазақ баласы үйдің ішінде төрге қарап тұрып керілмейді. Төсек кермейді. Шаңыраққа, керегеге асылмайды. Бұлай істесе үйдің киесі атып, дертке шалдығады деп ырымдайды.

355. Дастарханға нанды теріс қаратып, төңкеріп қоймайды. Оң қояды. Нанды жалғыз қолмен жерге басып тұрып сындырмау керек. Оң қолмен алып, сол қолмен ұстап тұрып сындырып жейді. Саусағы тиген бір жапырақ нанды тауысуы керек. Өйтпесе, несібе шала қалады деп жорылады.

356. Қазақ ырымдағанда да, баласына жаман ат қоймайды. Өссін, көбейсін деген мағынадағы атауларды таңдайды да, Тоқтасын. Өскенбай, Көпбосын деп қояды.

364. Балаға ат қою қазақта кілең тілекпен, үмітпен астасып жатады, «Нұрсұлтан» атаса, жүзінде нұры жайнасын, дархан сұлтан болады. «Дінмұхамед» десе, дін қолдаған иман жүзді адам болады деп ырымдайды.

365. Балаға қойылған кейбір атты өте ауыр деп сезінетін жай да бар. Мысалы: «Мұхамет» аталған бала балиғатқа толғанша «Ахмет», «Мұқан», «Мұқаш» деген секілді жанама аттарды қолданады. Бұл баланың өмір-жасы ұзақ болсын дегені.

366. Қазақ баласына сұлу, ажарлы болсын деген тілекпен ырым етіп: Айнұр, Айгүл, Күннұр, Жұлдыз, Шолпан деп ат қояды.

367. Қазақ асқан еттің көбігін екі рет алады. Алдыңғысы — қанды көбік, екіншісі — ашты көбік деп аталады. Көбігін алмай жеген ет мәкүрік болады. ауру жабысады деп жориды.

368. Қазақ алыстан келген жолаушыны, қонақты, ағайындарын, қандас бауырларын «Қырықтың бірі Қыдыр, Мыңның бірі Уәлі» деп ырымдап, төрге отырғызады. Дастарханға бата жасатады.

369. «Қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз қыз болмайды» дейді. Ырымы жасалмай ұзатылған қызды, оны алған күйеу жігітті ананың ақ сүті, атаның ары мен кәрі атады деп ырымдайды.

377. Отау үйдің тұс киізін үйдің тек оң жағына ғана құрады. Сол жағына құрса неке баянсыз болады деп жориды.

378. Шөп тістеп жүруге болмайды. Шимен тіс шұқымайды. Бұлай істесе тіс қақсайды. Ауыз ойылады. Езуге ауыздық түседі.

379. Жылқыны «талағың түскір», сиырды «қарасан болғыр», қойды «топалаң келгір», ешкіні «кебенек келгір» деп зілмен қарғауға болмайды. Бұлай істесе мал иесі шамданады. Мал ішіне жылауық қаптайды.

380. Тіліне теріскен шыққан адамға әртүрлі жан-жануарларды атап, бұл дерттің солардың артынан кетсін десе, теріскен шамданып, ұшып кетеді деп жориды.

381. Құмырсқалар күндіз илеуіне асығыс кіріп жатса, ауа райы бұзылады деп ұйғарады.

382. Баланың төбесіндегі орайы екеу болса, ұл балаға — екі рет үйленеді немесе қыз балаға — екі рет тұрмысқа шығады деп жориды.

383. Шөбересінің алақанына су құйып ішкен қарт жұмаққа барады деп ырымдайды.

384. Сәби өзінің нәжісін өзі жесе, жоғалған нәрсені тапқыш болады деп нанады.

385. Бала көк жөтелмен ауырса, көк ат мінген жолаушының жолын тосып «Көлденең көк атты, көкжөтелдің емі не» деп сұрайды. Ол қандай ем айтса, соны ауру балаға қолданса шипа болады дейді.

386 Күйеуге шықпаған қыздар жігіттің қолынан шәй, ас құйдырып ішпейді. Күйеуге шықпай қаламыз деп ырымдайды.

387. Қой қотыр шыққан балаға сойған малдың көзінің суын жақса, жазылады деп есептейді.

388 Сәби бала ішегін тартса — жаманшылық болады деп ырымдайды

389 Сәбидің тілі мезгілінде шықпаса нағашысының үйіне апарып, қой сойдырып, соның тоқ ішегін мойнына байлап береді. Сонда баланың тілі шығады деп жориды.

390 Сәби алақанын шапалақтаса — қуанышты хабар келеді деп ырымдайды.

391 Есіктің тұтқасын жуған сумен көз тиген баланың бетін, екі қолының алақанын, екі аяғының табанын жуса көз сұғы қайтады деп жориды.

392 Қыз-келіншектер қара орамалды басына салмайды. Қара киім — қайғының белгісі деп ырымдалады.

393. Үйге кісі сыртын қаратып кірмейді Ырыс шашылады деп есептейді.

394. Құмыраның, торсықтың аузынан су ішпейді. Қалған суға дем тиеді. Егер ауру адамның демі тисе, кейінгі су ішкен адам ауру болады деп жориды.

395. Өзен суын төніп, етбетінен жатып су ішпейді. Суға кетесің, не су мақұлығы жұғады, не асқазан ауруына, өңеш қабынуына жолығады деп жориды.

396. Үйге келген қонаққа үйдей өкпенді айтпа дейді. Бұлай істесе құт қашады, қонақ шамданады Ырзық ашынады, береке-бірлік бұзылады деп ұйғарылады.

397. Ыстық асты, шәйді, тағамды үрлеуге болмайды. Суығанша, ыстығы басылғанша шыдау керек. Үрлеп ішкен ас мәкүрік саналады. Ол асқазанға дерт болып, байланады деп есептеледі.

398. Бүркіт бағылатын үйге жын-шайтан жоламайды. Қыранның ісі теріс пиғылдылардың делебесін басады.

399 Еліңнің патшасын, өз балаңды, өз жұбайыңды қарғасаң тіліңе күйе жағып қарға. Қарғысың күйеде қалсын. Патшаға, балаға, жұбайыңа жуымасын деп те ырымдалады.

400. Қандай үйге кіргенде де, мейлі адам болсын, болмасын сәлем беріп кіру керек. Себебі, үйдің төрінде Қызыр Пайғамбар отыруы мүмкін. Сол риза болады. Үйге береке кіреді. Амандық сақталады. Жамандық болмайды деп ырымдалады.

401. Жылқыны басқа бір алыс жерге апарғанда бұрынғы тұрған қорасындағы тезегінен ала жүріп, шым-шымдап жемге қосып береді. Сонда жылқы жат жерге тез үйренеді. Және бұрынғы жерді аңсап, қашпайды деп есептейді.

402. Адам кіндік қаны тамған ата жұртынан басқа жаққа қоныс аударып барғанда сол жерге бірден үйрене алмайды. Жат жердің суы, ауасы жақпайды деп кіндік қаны тамған жерден топырақ ала кетеді де, барған жерінде суға шомылдырып ішіседі. Сонда жат жерге тез бауыр басып кетеді деп ұйғарады.

403. Қазақ салтында ерлі-зайыпты адамдардың ортасына есі кеткен отырады деп жұбайларды бөліп отырғызбайды.

418. Жыңғылмен атты қамшыламайды, Малды не адамды ұрмайды. Жыңғыл — тікенді бұға. Онымен ұрса мал да, адам да ұшынады деп ұйғарады.

419. Қазақ жазғытұрым алғаш жауған жаңбырды «Алланың нұры» деп басын тосады. Онысы ала жаздай басы ауырмайды, басына бақ қонады дегені.

420. Жаңа тұскен келін күйеуі бір жаққа кеткенде орын ауыстырып жатуға тура келсе, өзінің некелі төсегін құр тастамайды. Жастық астына балта, пышақ секілді заттарды қойып қояды. Онысы — иен қалған төсекте жын-шайтан ойнамасын дегені.

421. Бейіт топырағын сәндемейді. Табиғи калпында жатқанын, көгеріп өсімдік өсіп тұрғанын ұнатады. Бейіттен бір шым-шым топырақ алып, тастайды. Бейітті айналмайды.

422. Атпен келе жатқан адам бейіттің қасынан шауып өтпейді. Қайта іштей дұға оқып, әруаққа сыйынады. Оң аяғын үзеңгіден шығарып, «Қиямет жақын, қиямет жақын» деп тәубә етеді, әйтпесе әруақ атады деп нанады.

423. Қазақ қарттары екі кабат әйелге қай аяғын алдымен басар екен деп қарайды. Егер оң аяғымен табалдырықтан бұрын аттап кірсе — ұл туады. Сол аяғымен кірсе - қыз туады деп жориды.

424. Қазақ құдалыққа барғанда немесе сапарға, жолға шыққанда шұнақ түйеге жүк артпайды. Жол болмайды, пәле ұшырайды деп жориды.

425. Қазақта ер азаматтар босанған әйелге сойылған қалжаның етін жемейді. Онда әйелі ылғи қыз табады. Шашы түсіп қалады деп ұйғарады.

426. Кешке жақын жайылған кірлер жиналады. Далаға түнетіп қалдырмайды. Себебі, киім иесіне бұйырмай қалады. Түнде жаңбыр жауса не боран соқса, былғанады.

427. Қазақ жолаушылап жолға шығар алдында үйіндегі кішкене балаға аяғынды көтерші дейді. Егер бала оң аяғын көтерсе, жол болады екен деп қуанады. Сол аяғын көтерсе, жол теріс деп жолға шықпайды.

428. Қазақ от шашпайды. Ыстық күлді төкпейді. От шашса өрт шығады, күл төксе, бұрқырап көзді қармайды. Сөйтіп, ойды адастырады деп жориды.

429. Қазақ торғайдың және басқа құстардың жұмыртқасын шақпайды. Бұлай істесе бетке секпіл түседі деп ырымдайды. Құстар қарғайды деп те нанады. Мәселен, торғай аузынан былайша қарғайды екен:

Торғай деген атым бар,

Бір жапырақ етім бар.
Жұмыртқамды шаққандар
Әкең жауға кетсін де,
Шешең өліп жетім қал!..

430. Қазақ ай толып, дөп-дөнгелек болып туғанда да сәлем береді. Айға қарап тілек айтып, бет сипайды. Онысы көңіл айдай жарық болсын, сөзім айдай толсын дегені.

431. Аңшылар далаға түнесе өзі жатқан жерді айналдыра сызып қойып жатады. Шеңберге бәле-қаза, жыртқыш аң жоламайды деп ұйғарады.

450. Біреумен дауласқанда сұқ саусақты шығарма. «Иман саусақ» деп аталады. Қастерлеу керек.

451. Қамшының сабы сынса — қатын өледі. Пышақ сабы сынса — күйеу өледі деп ырымдайды.

454. Сырттан келген адам босағаға ат байламайды. Егер ат байласа — ондай адамды ниеті бұзық, жау екен деп есептейді.

455. Қазақта бала ата-анасына қол жұмсамайды. Егер қол жұмсаса құдай атып, жер жұтады деп жориды.

456. Қазақ баласы ата-анасына тіл тигізбеуі керек. Бұлай істесе қара тас жалап, тілің тасқа тисін деп қан шығарады.

457. Қазақ баласы албаты ант ішпейді. «Адал болсаң ант ішпе» деп біледі. Ант ішіп, ант бұзғаннан асқан жамандық жоқ деп иланады.

458. Қазақ құда түсіп, құйрық бауыр жескен соң, құда түскен қыз жатқа кетпейді. Уәде бұзылса, дау туады. Ел жауығады. Арты пәлеге айналады деп тыйым салады.

459. Қазақ ұрлық жасамайды. Бұлай істесе — қол-аяғың сынады, қара басып, кемтар болады деп нанады.

460. Қазақ өлген адамды жоқтап жылағанда, әйел заты шашын жайып жіберіп жыласа — ішіндегі шер тарқайды деп сенеді.

461. Қазалы күндері өлімге келген ауыл адамдары қызыл-жасыл киім кимейді. Әйелдер жалтырауық бұйымдар тағынбайды. Бұл торқалы той емес. Қаралы өлімді құрметтеу керек.

462. Өлген ер адамның сүйегіне ерлер түседі. Әйел адамның сүйегіне әйелдер түседі.

463. Мәйітті үйден шығарып, қабір басына қарай алып жүргенде әйел адам бармайды. Үйде қалады. Келесі күннен бастап баруына болады. Әйел — ана. Сондықтан оның жүрегі суымасын, өмірден түңілмесін дегені.

464. Қазақ мәйітті қабіріне кірген соң басын құбылаға қаратып жатқызады. Жанама қабірдің аузы жабылмай тұрып, жиналғандар бір-бір шым-шым топырақ салады. Онысы көптен бұйырған топырақ деген ізгі ниеті.

465. Баланың тілі шығып, есі кіре бастаған кезде, ауылдың ақсақалын шақырып, баладан: «Өлең аласың ба, көген аласың ба?» деп сұратады. Сонда бала:

«Көген аламын» десе - малшы болады. «Өлең аламын» десе — ақын болады деп жориды.

470. Ас-тұзды төгіп-шашпайды. Кесірлі кесапат сөздерді айтпайды. Нан тептілік істемейді. Бұл — ашаршылықтар тартпасқа, тоқшылық қадіріне жетеді дегені.

471. Өзен жағасынан тоған қазып, жаңа тоғанға алғаш су салғанда тоған жағасынан түйе айтып соятын ырым бар. Онысы — ақ түйенің қарны жарылғандай той болсын. Ел тоқшылық өмір кешсін. Тоған киесі разы болсын дегені.

472. Жел иесі — Мырқайдар. Қара тұман бұлтты айдар дейтін ырым бар. Қырман соғып, дәнді жерге ұшырып, тазартқанда жел иесі Майдаға сыйынады. Мұнысы — дән көп болсын, қауыз топан аз болсын, Майда ие қолдай гөр дегені.

481. Балалардың ит болып үріп ойнауына тыйым салынады. Бұлай істесе ұрпақтың берекесі кетеді деп жориды.

Қайбарұлы А., Бопайұлы Б. Қазақ ырымдары. Казахские поверья // Қазақ этикасы және эстетикасы. Қазақ халқының философиялық мұрасы. 12-том / Құраст. Т.Х. Ғабитов. - Астана: Аударма, 2007. – 47-93 бб.

ГАБИТОВ Т.Х.

ТРАДИЦИИ И ОБЫЧАИ КАЗАХОВ

1 Роль традиции в казахской культуре

2. Традиции и обряды казахов

1 Роль традиции в казахской культуре

Историки Казахстана отмечают, что казахская народность сложилась на рубеже XV-XVI вв. на обширной территории степной, полупустынной и пустынной зон умеренного пояса Евразии. Кочевое скотоводческое кочевое хозяйство являлось единственно возможной формой хозяйственных отношений в условиях резко континентального климата, слабой обеспеченности атмосферными осадками и другими водными источниками. Оно служило главным источником существования людей, наиболее рациональной формой адаптации человеческого общества, способствуя формированию основных черт этнической психологии, которые складывались в результате длительного воздействия на психику условий, связанных с потребностями ведения хозяйства, продиктованного ими образа жизни и быта, что, в свою очередь, влияло на развитие обычаев, традиций и

ценностных ориентаций. Общие характерные этнические особенности казахской народности прослеживаются в наличии языковой и культурной общности, в частности, в различных элементах традиционно-бытовой культуры. Для казахского этноса присуща общность основных элементов материальной и духовной культуры, быта, обычаев и традиций, элементов процесса производства.

Казахскому этносу, как и другим кочевым этносам, свойственна традиция передачи *межпоколенной* информации. Отсюда исключительная роль эпического жанра в виде бесчисленных легенд, сказаний, преданий, эпоса, шежиры и т.п.

Характерной чертой культуры казахского этноса является экзогамия на уровне семейно-родственной организации, т.е. исключение родственных браков, запрет инцеста т.е. кровосмешения. И еще одна особенность, которая выделяет казахский этнос среди других этносов, это – *сложная и разветвленная внутриэтническая структура*. Она как бы пронизывает сверху донизу весь социальный организм казахов. Каждое племя дробилось на множество иерархически организованные этнические группы и более мелкие подразделения и ответвления, взаимосвязанные сложной системой общественных отношений.

Казахская семья, являвшаяся маленькой ячейкой родового общества, в то же время несла в себе важнейшую социальную функцию – воспитание молодого поколения в духе почитания традиций, закрепления в его сознании норм и правил поведения.

Почитание предков и следование их традициям, таким образом, закладывалось в семье. Традиционно казахскую семью невозможно представить без *аксакала*, являющегося главным носителем и хранителем духовных качеств. Он считался наиболее близким к миру прошлого, к предкам, а поэтому пользовался всеобщим уважением как много повидавший, испытавший и больше других познавший член семьи, рода. У казахов, как и других восточных народов, старший по возрасту служил примером для подражания, ибо воплощал в себе этнический идеал человека вообще.

В наше время часто говорится о четырех ветвях власти: исполнительная, законодательная, судебная власть и общественного мнения. Такое деление имело место и раньше, если рассматривать Курултай и совет биев как власть законодательную; управление ханами, султанами народом как власть исполнительную, суд биев и казы как судебную власть и властью общественного мнения – позиции жырау и аксакалов. Казахское общество управлялось законом «Жеті жарғы», сводом правовых норм хана Тауке. В нем были предусмотрены решение различных проблем религиозного, образовательного, нравственного характера и другие вопросы, касающиеся культурно-социальной жизни общества.

Знание своей *родословной*, истории своего племени, предков до седьмого поколения («жеті ата») являлось для каждого казаха обязательным условием осознания своей родовой идентичности, что позволяло сохранить и передавать из поколения в поколение традиции своего народа. Не случайно в народе сохранились изречения «жеті атасын білмеген ұл жетесіз, жеті атасын білген ер- жеті елдің

камьин жер», что говорит о важности знания, отражающее стремление сохранения единства всего народа и формирования генеалогического мировоззрения.

Обычаи в жизни казахов имели особое место. Самые простые складывались прежде на основе привычных образцов поведения, которые совершались по установленному поводу в определенное время и в определенном месте. К обычаям можно отнести и традиционные трудовые навыки, формы поведения, жизненного уклада, воспитания. В повседневной жизни действуют привычные правила гигиены, сложившиеся варианты общежития. Обычаем регулируются часы и условия приема пищи. Выбор пищи диктуется отнюдь не только потребностями организма. В России, например, не принято есть змей, собак, лягушек, кошек. Индусы не едят говядину, мусульмане – свинины. В обществах с традиционной кочевой культурой употребляют в пищу конину.

Согласно казахскому обычаю, принято по приезду гостей резать барана. И самому почетному и уважаемому гостю в знак признательности подают голову барана. Казахи по природе гостеприимны, хотя это не означает, что другие народы не гостеприимны. Но у казахов гостеприимство со временем приобретало особую приоритетную ценность. Это объясняется, вероятно, тем, что кочевое скотоводство как традиционное ремесло казахов, длительный отрыв от внешнего мира, неудовлетворенность человеческой потребности в общении делали гостя для казаха столь желанным, поскольку он являлся источником информации, с ним можно было отвести душу и другие поверья казахов, как например, «үйге келген қырықтың бірі Қыдыр» сыграли роль в сложении столь ценностной гуманистической традиции как гостеприимство. Казахский народ славится не только своим гостеприимством, но и щедростью души.

Казахи издавна особую значимость придавали рождению ребенка в семье, особенно рождению сына, и это событие носило праздничный характер, которое выходило за рамки чисто семейного торжества. Этому событию посвящались обычаи праздновать торжество, (*шілдехана*), совершаемое по поводу укладывания ребенка в колыбель (*бесік тойы*), торжество, отмечаемое на сороковой день рождения ребенка (*қырқынан шығару*), торжество, связанное с мусульманским обрядом – обрезание у мальчиков в возрасте от трех до десяти лет (*сүндет тойы*). К еще одной характерной казахскому обычаю следует отнести то, что младший сын остается жить с родителями, обеспечивая их как материально, так и духовно и заботясь о них в преклонном возрасте.

Любовь казахов к детям выражается во всех народных обрядах, связанных со становлением ребенка как личности, возмужанием: «*Балапанын атқа мінгізу*» - устраивалось, когда ребенка впервые сажали на лошадь, отмечали первый выезд юноши в дальний путь, по этому поводу созывали родственников, соседей на «*тоқым қазар*» дословно «встряхивание потника», которое обычно другие мероприятия – торжества угощением, вслед за которым устраивались «*бәйгі*» - конные состязания. Женщины на такие торжества не ходили с «пустыми руками»,

они приносили с собой *құрт* и *ірімшік*, которые, входя, бросали в переднюю часть юрты со словами: «Мы рады празднику, радуйтесь и вы!».

2. Традиции и обряды казахов

К числу традиционных свадебных обычаев можно отнести – «женитьба - замужество». Традиции женитьбы диктуют выполнение определенных обычаев и обрядов. К числу свадебных традиционных обычаев отнести «*бет ашар*» на свадебных торжествах, исполнение песни «*Жар-жар*» в честь молодоженов, в содержании которой заключены добрые пожелания и напутствия.

Қыз айттыру

Женитьба сына всегда волновала родителей. Будущую невесту высматривали раньше, чем сын достигнет совершеннолетия. Искали равную семью, семью хороших, знатных, уважаемых людей. Если в роду были больные (генетическая наследственность), то таких девушек не сватали. К людям достойным, на их взгляд, специально ездили поговорить о будущем своих детей, выражали желание стать сватами.

Существуют различные виды «*қыз айттыру*». Если дети маленькие, или даже еще не родились, обе стороны договариваются о том, что в будущем станут сватами. Такие люди обычно очень хорошо знают друг друга, давно дружат семьями. До рождения малышей если конечно, позже один из них будет мальчиком, а другая девочкой – договариваются стать сватами что называют: «*атастыру*». Сватанье до рождения детей называется «*бел құда*» (до рождения детей). Ну, а если сватают детей с колыбели «*бесік құда*». Иногда женивший сына на дочери свате, сам выдает свою дочь за сына своего свата, и их так и называют «*қарсы құда*» - «взаимный сват». Люди, продолжившие свое сватовство, то есть ставшие дважды сватами, называются «*сүйек жаңғырту*». Женитьба взрослых детей осуществляется после «*құда түсу*»(сватовства).

Родственные отношения у казахов учитывались в основном до седьмого колена. Об этом свидетельствует древний обычай, запрещающий браки между мужчинами и женщинами своего рода. По правилам бракосочетания, если женщина старше мужчины на 8 лет, а мужчина старше женщины на 25 лет, на такой брак разрешение не дается.

«*Қыз айттыру*» служит своеобразной основой новой крепкой и примерной семьи.

Смотрины- «*Қыз көру*» иногда называли и «*қыз таңдау*». По обычаю дети знаменитых людей или искусные люди народа, джигиты устраивали смотрины девушек для женитьбы. Прослышав, что в дальнем ауле есть хорошая, красивая девушка на выданье, джигиты со своими друзьями отправлялись выбирать себе суженую.

Таким джигитам не высказывались обиды и запреты на смотрины девушек. Людей, прибывших с такой целью, старались встретить торжественно. Смелые, свободолюбивые девушки аула, достигшие возраста на выданье, выражали свою

волю словами, «*қыз көретін жігітті біз көрелік*»- «такие смотрины и мы хотим устроить» и начинали состязания в искусстве. Смотрели на джигитов оценивающе и высказывали свои мысли открыто.

На подобных встречах часто затевались айтысы между девушками и джигитами. После таких встреч, как правило, понравившиеся друг другу девушка и джигит, договорившись, объяснялись в чувствах, и джигит отправлял сватов.

Не всегда разрешалось молодым людям самим выбирать. Этого могли достичь дети влиятельных людей или прославленные джигиты. Обычай «*қыз көру*» подробно описывается в романе Т.Жомартбаева «*Қыз көрелік*».

Құда түсу

Сватовство. Издревле существующая, незабытая, обязательная традиция казахского народа. Отец юноши с близкими родственниками едет (могут ехать и без отца юноши) сватать девушку. Процесс сватовства был довольно непростым и интересным. Приезд сватов носит название «*құда түсер*».

Отец девушки, извещенный заранее о приезде сватов, оповещает своих родных и близких. Сватов торжественно принимают. После того, как отец девушки дает «добро», обе стороны преподносят друг другу полагающийся презент по традиции: *құда аттанар, құда тарту, ат байлар, күйрық-бауыр* и т.д. Самый главный представитель из сватов называется «*бас құда*» (бас-главный). В свою очередь отцы жениха и невесты- *бауыздау құда*, т.е. самые близкие. «*Бас құда*»(главный сват) всегда дорог девушке после замужества. Она будет называть его «*аға-еке*» (дядя), который будет обязан всегда заботиться о ней. Девушка (невестка) всю жизнь почитает его.

«*Құда түсу*»- самый высокопочтимый, значительный той, несущий в себе особый колорит национальной традиции.

Той малы

Скот для свадьбы. Жених, когда приезжает за невестой, привозит «*той малы*», то есть скот для свадьбы. Его режут на этой свадьбе. В зависимости от состояния сваты приводят на «*той малы*» несколько лошадей (коров) или баранов. К этому добавляется дорогая ткань, вещи, фрукты, сахар, чай и т.д. Авторитет зятя в будущем может зависеть и от такого презента как «*той малы*». Если его привозят не соответственно богатству, положению, то «*қыздың жеңгелері*» (жены старших братьев девушки) могут высказывать упреки, колкости по этому поводу.

Сүт ақы

Плата за молоко матери. Для проводов девушки перед замужеством устанавливается сообщая отцом невесты и сватами со стороны жениха. На этот той жених приезжает во главе со старшим сватом, а также с близкими, талантливыми друзьями. Презентов во время сватовства очень много. Среди прочих обычаев и подарков самое особенное, обращающее на себя внимание и акцентирующее- это «*сүт ақы*»- плата за молоко матери. «*Сүт ақы*» преподносится матери девушки.

Күйрық-бауыр

Обрядовое угощение, состоящее из печени и курдючного сала. Ритуальное блюдо свидетельствует о факте сватовства и принимается в случае споров как вещественное доказательство сватовства. Оно налагает на родителей сторон известные права и обязанности; после этого обряда уже нельзя отступить, в противном случае виновная сторона платит «неустойку» и возвращает полученный калым.

«Күйрық-бауыр» - залог верности и нерушимости договора.

Сәукеле кигізу

«Сәукеле кигізу» (букв. Сәукеле-головной убор невесты, кигізу-одевать). У казахского народа есть множество традиций и обычаев. Традиция «сәукеле кигізу» занимает особое место. «Сәукеле» не только самый дорогой головной убор среди женской одежды, он также служит символом начала новой жизни. Это память между беззаботной жизнью девушки и наступлением новой семейной жизни. Если так, то «сәукеле кигізу» для невесты особо торжественный обряд. На обряд приглашают сватов и свах. Осыпают шашу. Дают бата (благопожелания). «Байғазы» за «сәукеле» бывает значительным. В «сәукеле» невеста смотрится особенно нарядной, роскошной, неповторимой. Всем хочется увидеть «сәукеле» на невесте. За что дают соответствующий «көрімдік». Создание нового очага, невеста в «сәукеле», игра, смех- все это предзнаменование новой жизни.

Несколько слов о «сәукеле». «Сәукеле»- убор невесты. Это наглядный пример обычаев и традиций, культуры и искусства. Вышивается рубинами, жемчугом, кораллами и прочими драгоценными камнями, которые подчеркивают богатство «сәукеле». Шьют из дорогого бархата, велюра и т.д. Края «сәукеле» украшают пушницей- норкой, лисицей; вышивают мелким бисером, бахромой, орнаментом, различными мелкими золотыми и серебряными монетами, украшениями. Верх «сәукеле» неизменно украшает «үкі» (пушистый пучок из перьев филина). Красота такого убора пленяет взор и является не только украшением невесты, но и возвышает авторитет сватов.

По обычаю не засватанной девушке «сәукеле» не надевают.

Қоштасу

Прощальный визит. Девушка перед замужеством со своей женой (жена старшего брата) обходит своих родственников и близких для прощания. По традиции это называется «қоштасу» (прощальный визит). Родственники и близкие оказывают почести, одаривают дорогими подарками, напутствуют, желая при этом всего наилучшего, счастья, радости. По традиции после замужества девушка может навестить своих родных только через год. Это одна из древних традиций, один из методов воспитания, этика поведения.

Қыз ұзату

Проводы девушки. Выдавать замуж дочь- большой той. В этот день каждый родитель и грустит, и радуется. Радуется- вырастили красивую, умную, достойную дочь, за которую не будешь краснеть, грустит- жаль выдавать дочь замуж, когда каждому кажется, что она еще ребенок.

За девушкой сваты приезжают в количестве 5-7 человек (нечетное число), а то и больше. Среди них «бас құда» (главный сват), «құдалар» (сваты) и друг жениха (здесь советник, очевидец). В северных и центральных областях Казахстана за девушкой едут только мужчины. Сваты обычно прибывают вечером. С момента их прибытия начинается той: игры, песни, увеселения, положенные по традиции «кәде»(подарки, презенты). Близкие родственники девушки официально приглашают сватов в тот день гости.

Девушку по обычаю отправляют вместе со сватами рано утром, с восходом солнца. Восход солнца - символ нового дня, новой жизни. Перед отъездом девушка песней прощается (Қоштасу жыры) с провожающими родственниками. Молодежь поет «жар-жар», «аушадияр». Сватам вручается положенный по обычаю «құда аттандыар» (құда-сват, аттандыар/ру- отправлять, провожать).

Келін түсіру

«Келін түсіру» (келін- невестка, түсіру- здесь: ввести в дом). Для казахского народа заветная мечта, самая большая радость и большой той- «келін түсіру». Весь аул готовится к этому торжеству. Невесту не подвозят к порогу. По традиции вместе с «женге» ее оставляют на некотором расстоянии от аула. Девушки и молодухи выходят навстречу невесте и, не показывая лица, вводят ее в дом и сажают в «шымылдық» (ширма, полог, занавеска) с другими девушками. Порог всегда переступают правой ногой. Встречающие осыпают всех шашу, поздравляют. Невесту сопровождают родная мать, сестры, женге. В аул съезжаются все родственники и знакомые, устраивают пир- угощения, различные увеселения (состязание певцов, игры и т.д.). Однако всем не терпится увидеть будущую «келін» (невестку). После того, как собираются все приглашенные, невесту торжественно выводят в богатой свадебной одежде, лицо ее закрыто покрывалом (шалью), и певец-импровизатор начинает «беташар».

Шаңырақ көтеру

«Шаңырақ көтеру» (шаңырақ- купол юрты, көтеру-поднять). «Шаңырақ» является семейной реликвией- хранителем очага, символом продолжения рода. Поднятие шаңырақа молодой семьи при отделении от отцовского очага- еще один красивый обряд. Писатель-этнограф Ахмет Жунусов писал об этой традиции: «...у казахов «шаңырақ» молодой семьи поднимает только старый, многодетный зять». Для выполнения этого важного обряда за зятем едут специально. Для большой юрты (отау) «шаңырақ» поднимается на шесте сидящего на лошади зятя. За поднятие шаңырақа зять получает лошадь или верблюда. Подарок дает сторона, поднимающая отау.

Обычно купол юрты поднимают мужчины. Лежит глубокий смысл в том, что именно старый зять поднимает «шаңырақ» молодой отау. Потому что зять уважаемый человек и чем старше возрастом, тем дороже родственникам жены и авторитетней. Приезд старого зятя радует всех аулчан, с ним могут шутить взрослые и дети, мужчины и женщины. В обряде видны смысл уважения родственных чувств к старому зятю.

Үй көрсету

Знакомство невесты с родственниками мужа. Молодую невестку после свадьбы родственники мужа, соседи приглашают в гости для знакомства, сближения, чтобы она быстрее адаптировалась на новом месте. Невестка на такое приглашение идет не с пустыми руками. Тут по обычаю полагается «ілу»- от глагола вешать. Свекровь должна определять размеры «ілу» (подарка), ведь каждый очаг занимает определенное положение. Вместе с этим хозяева испытывают молодую невестку (характер, манеры поведения), насколько она воспитанна и учтива. Об этом должны помнить все девушки, т.к. этот обычай существует и в наше время.

Ілу

«Ілу»(букв.вешать). Как было отмечено, молодую невестку для знакомства приглашают родственники мужа. В таких случаях «келін» по традиции дает «ілу», т.е. в знак признательности дарит ковер, украшения, отрез на платье и т.д. Здесь она прислушивается к советам свекрови. Невестка, отвесив поклон (сәлем), проходит в дом и у порога вешает принесенный «ілу». Зять тоже оставляет «ілу» в доме родственников своей жены.

Есік ашар

После свадебного тоя зять вместе с молодой женой и близкими друзьями (джигиты) в назначенное время едут к родителям жены- к тестю и теще. Первый визит зятя в дом родителей жены называется «есік ашар» (есік-дверь, ашар-открывать). В этот день зять проходит испытание, ведь его видят первый раз после тоя. Зять привозит все положенные по обычаю подарки и соблюдает все приличия: терпит всяческие колкости со стороны снох, однако и сам не молчит. Для казахского аула, которому не сидится без тоя, смеха, праздника приезд зятя (есік ашар) также является весельем.

Тұсау кесер.

Разрезание пут. Эта церемония проводится, когда малыш делает первые шаги. Его ножки обвязывают тонким пестрым шнурком, разрезать который доверяют энергичному многодетному человеку. Обряд сопровождается песнями и пожеланиями, чтобы ребенок твердо стоял на ногах, уверенно шел по жизни. Церемония продолжается пиром. В старину после «тұсау кесер» дарили коня и седло. Пестрый шнур обозначает, что все жизненные невзгоды- как черные и белые полосы- будущий джигит должен уметь преодолевать. Иногда объясняют это «біреудің ала жібін аттамай, адал, тұзу жолмен жүрсін», что дословно в переводе означает, «пусть малыш растет честным, не переступит черту дозволенного, идет по прямой дорожке».

Тілашар

Каждая семья по достижении ребенком 7-ми лет отдавала его в медресе, в школу для получения образования. В жизни ребенка это день знаменательный, запоминающийся. В такой день ребенка одевают особенно нарядно, вооружают школьными принадлежностями и устраивают небольшой той. Этот той – *тілашар*.

Старшие благословляют своих детей, напутствуют – «Будь ученым», «Будь акыном» и т.д.

За обновку преподносят *байгазы*. Такой метод воспитания дает ребенку возможность знать, почувствовать, что на него возлагают какие-то надежды, что он уже взрослый и для него открывается новый мир.

Сүндет тойы.

Когда мальчику исполняется 3, 5, 7 лет (нечетные годы), он должен пройти через обряд обрезания. Обычай считается религиозным, хотя ему следует не только мусульмане. Родители – казахи относятся к нему, как к долгу, семейному празднику. Приглашаются гости, готовится угощение, виновнику торжества дарят коня и множество др. подарков.

Отсюда следует, что традиции и обычаи казахов разнообразны. Они богаты по своему содержанию и различны по форме, в них отражается многовековой опыт казахского народа и исторический путь становления и развития культуры. Обычай и традиции претерпели и множество изменений и дополнений в силу воздействия внешней среды, исторических и социально-экономических преобразований жизнедеятельности народа. И тем не менее они остаются основными слагающими этнокультуры, пополняя фонд общечеловеческой культуры.